

İbn Sînâ ve Fahreddin er-Râzî'ye Göre Tümel Önermenin Öznesi*

The Subject Term of Universal Proposition According to Ibn Sînâ and Fakhr al-Dîn al-Râzî

Fatma Karaismail¹

*Bu makale yazara ait olan "Fahreddin er-Râzî'nin Önerme Anlayışı" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. Bu vesileyle bu çalışmayı hem tez yazım sürecinde hem de makale olarak yayınlanma aşamasında okuyarak görüşlerini benimle paylaşan tez danışmanım Prof. Dr. M. Cüneyt Kaya'ya şükranlarımı sunarım.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Fatma Karaismail (Dr.),
İstanbul, Türkiye
E-posta: fatmakaraismail@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4447-4788

Başvuru/Submitted: 15.12.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
02.01.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
01.02.2022
Kabul/Accepted: 20.02.2023

Atf/Citation: Karaismail, Fatma. İbn Sînâ ve Fahreddin er-Râzî'ye Göre Tümel Önermenin Öznesi. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/1, (Mart 2023): 263-291.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1219680>

Öz

Bu makale, İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) kendisinden önceki mantık geleneğinden farklılaştığı en önemli noktalardan birisi olan mutlak ve modal önermeler hakkındaki görüşlerini anlamak için kritik bir konumda bulunan tümel yüklemli önermenin öznesine dair açıklamalarını, onun etkili yorumcusu ve eleştirmeni Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) yorumları eşliğinde ortaya koymayı hedeflemektedir. İbn Sînâ *el-Muhtasarü'l-evsat* ve *eş-Şifâ: el-Kiyâs*'ta tümel yüklemli önermenin öznesinin beş özelliğine yer vermektedir. Tümel yüklemli önermenin öznesine dair ilk defa İbn Sînâ tarafından ortaya konulan bu özellikler incelendiğinde onların temelinde İbn Sînâ'nın hakiki önerme anlayışı, yüklemleme teorisi ve mutlak ve modal önerme yorumuna dayandığı görülür. Bu özelliklerin ve ortaya çıkma nedenlerinin ayrıntılı olarak incelenmesi ve bu özelliklere dair İbn Sînâ'nın mantıkçıların yorum, katkı ve eleştirilerinin tespit edilmesi İbn Sînâ'nın mantık geleneğinin önerme anlayışının belirlenmesi açısından son derece önemlidir. Bu amaçla bu makalede İbn Sînâ'nın burada ifade ettiği özne yorumuna nasıl ulaştığı ve bu yaklaşımın yüklem açısından karşılık geldiği noktalar aydınlatılarak İbn Sînâ'ya göre tümel önermelerin özneleri bakımından analizi özlü bir şekilde sunulmuştur. Bu yapılırken İbn Sînâ'nın genel çerçevesini çizdiği önerme anlayışını şerh, tashih, yeniden tasnif ve zaman zaman da eleştirilerle daha yetkin bir hâle getirmede çok önemli bir role sahip olan Râzî'nin yorumları dikkate alınmış ve böylece hem Râzî'nin bu kritik meselede İbn Sînâ karşısındaki konumu belirginleştirilmeye hem de konunun Râzî sonrası İslam mantık geleneğindeki tezahürlerinin başlangıç noktaları gün yüzüne çıkartılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî, Tümel Yüklemli Önerme, Özne, Yüklemleme

ABSTRACT

This article examines Ibn Sînâ's (d. 428/1037) views on the subject term of universal categorical proposition as well the comments of his influential interpreter and critic Fakhr al-Dîn al-Râzî (d. 606/1210) regarding this subject term. In *al-Mukhtaşar al-awsağ* and *al-Shifâ: al-Qiyâs*, Ibn Sînâ explained the

five characteristics of the subject term of universal categorical proposition. When examining these characteristics of the subject term of universal categorical proposition as first put forth by Ibn Sīnā, it is clearly seen that they are mainly based on Ibn Sīnā's understanding of essentialist (*ḥaqīqī*) proposition, predication theory, and the absolute and modal proposition interpretation. Examining these characteristics and their roots in detail and determining the interpretations, contributions, and criticisms of Avicennian logicians about these conditions is essential for being able to identify conception of the proposition of the Avicennian logic tradition. For this purpose, this article concisely presents the analysis of universal propositions in terms of their subject terms by explaining how Ibn Sīnā had obtained this interpretation of the subject term. While doing this, the article considers Rāzī's comments, which had a vital role in making Ibn Sīnā's understanding of the proposition more competent through commentary, correction, reclassification, and criticism. Thus, this paper clarifies Rāzī's position on this critical issue and illuminate the starting points of the appearances of the subject in the post-Rāzī Islamic logic tradition.

Keywords: Ibn Sīnā, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Universal Categorical Proposition, Subject Term, Predication

EXTENDED ABSTRACT

Ibn Sīnā (d. 428/1037) dramatically differed from his predecessors on issues such as types of modal propositions, contradiction, conversion and contraposition, categorical syllogism and modal syllogism with his understanding of absolute and modal propositions. Ibn Sīnā's unique system of proposition and syllogism dominated the course of Islamic logic studies. Meanwhile, Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 606/1210) followed Ibn Sīnā and the Avicennian logician Sahlān al-Sāwī (fl. 540/1145) in these matters and transformed the system whose foundations Ibn Sīnā had laid into a more complete and perfect system through commentary, correction, reclassification, and criticism from time to time. This article presents Ibn Sīnā's interpretation of the subject term of universal propositions, which is critical for understanding his conception of propositions, and one of the most important points where he differed from the logical tradition that had preceded him, together with al-Rāzī's commentaries on this topic. The analysis of the subject term of universal propositions is extremely important, as it is closely related to Ibn Sīnā's theory of predication and to his understanding of absolute and modal propositions. In this respect, a detailed analysis of the meaning of the subject term of universal categorical propositions according to Ibn Sīnā and the main factors that had led Ibn Sīnā to reach this interpretation of the subject term are very essential for determining the understanding of propositions in the Avicennian logical tradition. To this end, the article presents the meaning of the subject terms of universal categorical proposition according to Ibn Sīnā and explains the factors that played an important role in the formation of Ibn Sīnā's completely unique conception of the subject term. In so doing, the article also considers al-Rāzī's interpretations and thus clarifies his position with respect to Ibn Sīnā on this critical issue.

Ibn Sīnā explained five characteristics of the subject term of universal categorical proposition. His explanations in the context of the expression "uttered to the universal" (*maqūl 'alā kull*) are based on Aristotle's explanations of the meaning of the expression "uttered to the universal" (*tò katà pantòs katēgoreísthai*). In the context of this expression, Alexander Aphrodisias (d. 3rd century) and Fārābī (d. 339/950) also have explanations about the meaning of universal

categorical proposition. However, Ibn Sīnā was the first to include these five characteristics of the subject term of universal categorical proposition in this context. The first of these features is the meaning of the universal quantifier, and the second is about the essence (*al-dhāt*) of the subject in a universal categorical proposition. According to Ibn Sīnā and al-Rāzī, the expression “every J” does not mean “all Js” in the external world or “universal J”, but every J that can be characterized as J if it exists in the external world. This interpretation of the subject term of universal categorical proposition forms the basis of Ibn Sīnā’s essentialist understanding of propositions.

As the third characteristic of the subject term of universal categorical proposition, Ibn Sīnā stated that the expression “every J” can refer to every individual whose essence is J, as well as to individuals qualified by J. This characteristic of the subject term is based on the two types of predications according to Ibn Sīnā. The last two of these properties are about the relation of the subject term to the essence of the subject. Accordingly, the relation of the subject term to the essence of the subject can be continuous or discontinuous, because according to Ibn Sīnā’s unique interpretation of the general absolute proposition, the predicate in a general absolute proposition can be predicated of the essence of the subject either continuously or discontinuously. Therefore, according to him, the same property applies to the relation between the subject term and the essence of the subject. Finally, Ibn Sīnā and al-Rāzī stated “every J” to refer to those who are actually (*bi-l-fi’l*) Js. This is perhaps the most controversial issue in Ibn Sīnā and al-Rāzī’s explanations for the subject term of universal categorical proposition.

Giriş

İslam felsefe geleneğinin en etkili filozofu olarak kabul edilen İbn Sînâ'nın bu konumu bilhassa metafizik öğretileri üzerinden ortaya konulurken felsefenin diğer alanları, özellikle de mantık alanındaki görüşleri henüz yeterince incelenmiş değildir. Hayatı boyunca mantık alanında irili ufaklı pek çok eser telif eden İbn Sînâ,¹ Aristoteles'ten (öl. M.Ö. 322) kendisine uzanan uzun zaman diliminde mantık alanında ortaya konulan öğretileri dikkate alıp onlarla hesaplaşarak mantığın neredeyse her alanında dönüştürücü yaklaşımlar ortaya koymuştur. İbn Sînâ'nın Aristotelesçi mantık geleneğindeki yerini belirlemek ve kendisinden sonraki mantık geleneği üzerindeki etkisini tespit etmek için araştırılmayı bekleyen pek çok konu bulunmakla birlikte, bu makalede, temsil gücü yüksek bir problem olarak tümel önermenin öznesi meselesine yoğunlaşılacaktır.

İbn Sînâ “tümele söylenen (*mekûl alâ küll*)” ifadesinin anlamıyla ilgili olarak tümel yüklemli önermenin özne ve yüklemine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bu ifade, Aristoteles'in *Analytica Priora*'da kullandığı “tümele söylenen (*tò katà pantòs katēgoreisthai*)” ifadesine dayanmaktadır. Aristoteles “tümele söylenen” ifadesi bağlamında tümel önermelerin nicelikleri bakımından sahip oldukları özelliklere vurgu yapmıştır.² İskender Afrodisî (öl. III. yy.) de bu ifadeye dair açıklamaları kapsamında tümel önermelerin kiplerine dair görüşlerine yer vermektedir. Fârâbî (öl. 339/950) ise “tümele söylenen” ifadesi bağlamında tümel önermelerin yüklemelerinin yanı sıra öznelerine dair de açıklamalarda bulunmaktadır.³ İbn Sînâ da Fârâbî'ye paralel olarak tümel önermelerin anlamlarını, onları özne ve yüklem bakımından değerlendirmek suretiyle incelemektedir. Ancak ilk kez İbn Sînâ tümel önermenin öznesine dair detaylı bir analize yer vermiştir. İbn Sînâ son büyük felsefe ansiklopedisi *el-İşârât ve 'l-tenbîhât*'ta bu iki yönlü değerlendirme şekline ve özneye dair söz konusu beş özelliğe işaret edecek şekilde “Her C B'dir” tümel olumlu genel mutlak önermesinin, “bütün C'ler”in ya da “tümel C”nin B olduğunu değil; bu nitelenme ister zihinde olsun isterse dış varlıkta olsun, ister sürekli olarak ister süreksiz biçimde C ile nitelenen her bir ferдин, bir zamanda, bir hâlde ya da sürekli olarak olup olmadığı belirtilmeksizin B olmakla da nitelendiği anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴ İbn Sînâ'nın bu tutumunun neticesi olarak Sâvî ve Râzî gibi İbn Sînâcı mantıkçılar tarafından tümel önermeler, yüklemeleri bakımından modal önermeler bağlamında detaylı olarak incelenirken özneleri bakımından ise müstakil başlıklar altında değerlendirilmektedir.

1 İbn Sînâ'nın mantık eserleriyle ilgili bk. Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition* (Leiden - Boston: Brill, 2014), 433-442.

2 Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (Ankara: Dost Kitabevi, 1998), 24b28-30, 25b37-39, 26b9.

3 Aristoteles, İskender Afrodisî ve Fârâbî'nin bu konudaki görüşlerine dair bir analiz için bk. Wilfred Hodges, “Remarks on al-Fârâbî's Missing Modal Logic and Its Effect on Ibn Sînâ”, *Eshare: an Iranian Journal of Philosophy* 1/3 (2019), 52-57. Ayrıca İbn Rüşd'ün (öl. 595/1198) İskender Afrodisî ve Fârâbî'nin konuya dair görüşlerine yer verdiği risalesi için bk. İbn Rüşd, *Makâlât fi'l-mantık ve 'l-ilmî 'l-tabî*, nşr. Cemaleddin Alevî (ed-Dâru'l-Beyza: Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1983), 123-138.

4 İbn Sînâ, *el-İşârât ve 'l-tenbîhât*, *Şerhu 'l-İşârât ve 'l-tenbîhât* içinde, mlf. Fahreddin er-Râzî, nşr. Ali Rızâ Necefzâde (Tahran: Encümen-i Âsâr, 1384 ş.), 198.

Bu doğrultuda bu makalenin iki amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, İbn Sînâ'nın önerme ve kıyas sisteminde son derece önemli bir rol oynayan, tümel önermenin öznesine dair bu hususların neler olduğunu, hangi ana yaklaşımın neticesi olarak ve hangi ihtiyaca binaen ortaya çıktıklarını açıklamaktır. Bu hususların ayrıntılı olarak incelenmesi, İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşlerinin kendisinin çelişki, düz döndürme, ters döndürme ve kıyas konularındaki tercihlerinin de belirleyici etmenlerinden biri olması bakımından İbn Sînâcı mantığın tam olarak anlaşılması noktasında kritik bir konuma sahiptir. İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşlerinin aydınlatılması, İbn Sînâcı mantıkçıların bu şartlara dair yorum, katkı ve eleştirilerinin isabetli bir şekilde değerlendirilmesi açısından da son derece önemlidir. Yine bu doğrultuda, modern çalışmalarda İbn Sînâcı mantık geleneğinin en dikkat çeken yönlerinden birinin de öznenin semantiği olduğu ve İbn Sînâ'nın “anlam bakımından genişletilmiş özne (*ampliated subject*)” anlayışına sahip olduğu şeklindeki yorumların açıklaması ve sağlaması da yapılmış olacaktır.⁵ Çalışmanın ikinci amacı ise İbn Sînâ'nın büyük eleştirmeni ve yorumcusu, aynı zamanda İbn Sînâ'nın öğretilerinin klasik-sonrası dönemdeki yayılımında en etkili isim olan Râzî'nin bu konudaki yorum, eleştiri ve katkılarının ne olduğunu gözler önüne sermektir. Böylelikle Râzî'nin İbn Sînâcı mantıkla ilişkisi, temsil gücü yüksek bir konudan hareketle örneklendirilmiş olacak, klasik-sonrası dönemdeki pek çok tartışmanın ortaya çıkış gerekçesi de aydınlatılacaktır.⁶

- 5 Asad Q. Ahmed, “Systematic Growth in Sustained Error: A Case Study in the Dynamism of Post-Classical Islamic Scholasticism”, *The Islamic Scholarly Tradition*, ed. Asad Q. Ahmed vd. (Leiden - Boston: Brill, 2011), 346. Paul Thom, *Medieval Modal Systems: Problems and Concepts* (London, New York: Routledge, 2017), 65.
- 6 İkincil literatürde İbn Sînâ ya da Râzî'ye göre tümel önermenin öznesinin özelliklerinin tamamını ihtiva eden müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Konuyla ilgili mevcut çalışmalar büyük oranda hakikî-haricî önerme ayırımına ya da önermede öznenin niteliğiyle zâtı arasındaki ilişkinin bilfiilliği konusuna yoğunlaşmaktadır. Örneğin Street, konuyla ilgili makalesinde Allâme el-Hillî (öl. 726/1325) ile Kâtibî (öl. 675/1277) arasında hakikî ve haricî önermeler hakkında söz konusu olan görüş ayrılığını ele almış, bu bağlamda İbn Sînâ, Râzî ve Hüneçî (öl. 646/1248) gibi mantıkçıların bu konudaki görüşlerine de yer vermiştir. Street bu çalışmasının sonunda Hillî ve Kâtibî'nin konuyla ilgili görüşlerinin yer aldığı bazı pasajların İngilizce tercümesini çalışmasına eklemiştir. bk. Tony Street, “Al-'Allâma al-Hillî (d. 1325) and the Early Reception of Katibî's Shamsîya: Notes towards a Study of the Dynamics of Post-Avicennan Logical Commentary”, *Oriens* 44 (2016), 277-294. Ahmed de, bu konudaki çalışmasında ağırlıklı olarak Urmevî ve Kutbüddin er-Râzî'nin (öl. 766/1365) hakikî-haricî önermeler ve önermede öznenin niteliğiyle zâtı arasındaki ilişkinin bilfiilliği konuları hakkındaki görüşlerini inceler. Ahmed bu çalışmasının sonuna bu iki konuyla ilgili Kutbüddin er-Râzî'nin *Levâmi 'u 'l-esrâr*' da ifade ettiği görüşlerinin İngilizce tercümesine yer vermektedir. bk. Asad Q. Ahmed, “Interpreting Avicenna: Urmawi/Tahtani and the Later Logical Tradition on Propositions”, *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale* 21 (2010), 322-332. Thom da konuya dair makalesinde Nasîruddin et-Tûsî'nin *Ta'dilü 'l-mi 'yâr fi nakd-i Tenzîli 'l-efkâr* adlı eserinde Esîrüddin el-Ebherî'nin hakikî ve haricî önermelere dair görüşlerine yönelttiği eleştirilerinin bir analizini sunmaktadır. bk. Paul Thom, “Abharî on the Logic of Conjunctive Terms”, *Arabic Sciences and Philosophy* 20 (2010), 105-117. Street de Thom'un bu makalesine ek olarak Ebherî'nin bu konudaki açıklamalarını ve Tûsî'nin ona eleştirilerini İngilizceye tercüme etmiştir. bk. Tony Street, “Appendix: Readings of the Subject Term”, *Arabic Sciences and Philosophy* 20 (2010), 119-124. Hakikî-haricî önerme ayırımını konu eden bu çalışmaların yanı sıra Hodges, Fârâbî ve İbn Sînâ arasında görüş farklılığı bulunan, öznenin niteliğiyle zâtı arasındaki ilişkinin bilfiilliği konusunu mukayeseli bir şekilde tartışır. bk. Hodges, “Remarks on al-Fârâbî's Missing Modal Logic and Its Effect on Ibn Sînâ”, 54-63. Ahmed ise, bir Osmanlı mantıkçısı olan Muhammed el-Âmidî'nin (öl. 18. yy), Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşlerine dair kaleme aldığı risalesinde hatalı bulunduğu hususlara mukayeseli bir şekilde yer vermeye çalışmış, ne var ki bütüncül bir şekilde İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşlerini serilememiştir. bk. Ahmed, “Systematic Growth in Sustained Error”, 343-378.

Bu aşamada önce İbn Sînâ'nın, ardından Râzî'nin bu meseleyi hangi eserlerinde, ne tür bağlamlar ve başlıklar altında incelediklerini tasvir etmek yerinde olacaktır. İbn Sînâ *el-Muhtasarü'l-evsat*'ın Birinci Analitikler/Kıyas bölümünün başında giriş mahiyetindeki konulara dair kısa açıklamalara yer verdikten sonra “tümele söylenen” ifadesinin anlamı bağlamında bu konudaki görüşlerini detaylandırmaktadır. İbn Sînâ burada, bu makalede ayrı ayrı ele alacağımız, tümel önermenin öznesinin beş özelliğini açıklayarak “Her B A'dır” önermesinin iki bakımdan anlaşılabilirliğini ifade etmek suretiyle bu önermenin iki okuma biçimini izah etmektedir.⁷ İbn Sînâ benzer şekilde *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta da tümel önermenin öznesine dair bu özelliklerden, kıyasla ilgili giriş mahiyetindeki iki fasıldan sonra üçüncü fasılda bahsetmektedir. Bu fasılda İbn Sînâ, kıyasın öncüllerine dair kısa bir açıklamadan sonra kıyasın öncülleri olmaları bakımından nicelikli önermelerin durumunun ayrıntılı ve gerekçelendirilmiş bir biçimde incelenmesi (*tahkik*) gerektiğini belirtmekte ve burada tümel önermelerin özneleri bakımından izahına yer vermektedir. Sonrasında ise tümel önermelerin yüklemeleri bakımından anlamına dair açıklamaları bağlamında önermelerin iki okuma biçimi ve kendisinden önceki genel mutlak önerme yorumları hakkında ayrıntılı açıklamalar sunmaktadır.⁸ İbn Sînâ tümel önermenin öznesine dair bu özellikleri müstakil olarak incelediği bu iki yer dışında mantık kitaplarında sıklıkla tümel genel mutlak ve zorunlu önermelerin anlamlarına dair açıklamaları bağlamında kimi zaman bu özelliklerin tamamına kimi zaman da bir kısmına kısa bir şekilde yer vermiştir. Örneğin İbn Sînâ *en-Necât*'ta tümel genel mutlak ve zorunlu önermeler bağlamında önermenin söz konusu özelliklerinden bazılarını işaret etmekle yetinirken⁹ *el-İşârât*'ta ise önermelerin madde ve kiplerine dair ön açıklamalarından sonra tümel olumlu genel mutlak ve modal önermeleri incelediği bölümün başında tümel olumlu genel mutlak önermenin açıklamasının içinde bu hususlardan dördünü zikretmektedir.¹⁰

Râzî ise *el-Mülahasas*'ta, önermeleri önce hakikî ve haricî olarak ayırmakta, tümel önermenin öznesine dair İbn Sînâ'nın söz ettiği beş özelliğe ve bu özellikler doğrultusunda yorumlanan önermelerin iki okuma biçimine hakikî önermelerin öznesi açısından değinmektedir.¹¹ *Şerhu'l-*

7 İbn Sînâ, *el-Muhtasarü'l-evsat fi'l-mantik*, nşr. Seyyid Mahmûd Yûsuf Sâni (Tahran: Iranian Institute of Philosophy, 1396 ş.), 100-102. İbn Sînâ *en-Necât*'ta burhan konusu bağlamında da “tümele söylenen (*mekûl alâ küll*)” başlığı altında tümel önermelerin öznesine dair açıklamalarda bulunmakta ancak o, bu bağlamdaki açıklamalarının *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta tümel önermenin öznesine dair açıklamalarıyla aynı olmadığını belirtmekte ve burhanî tümel öncüllerin öznelerini farklı bir şekilde yorumlamaktadır. bk. İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât fi'l-hikmeti'l-mantikiyye ve'l-tabiiyye ve'l-ilâhiyye*, nşr. Mâcîc Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1985), 106. İbn Sînâ'nın konuya dair açıklamaları için ayrıca bk. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: II. Analitikler*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 69-70; Hodges, “Remarks on al-Fârâbî's Missing Modal Logic and Its Effect on Ibn Sînâ”, 45. Bu bakımdan, bu makalede incelenecek olan tümel önermenin öznesine dair açıklamaların, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta dikkate aldığı özne yorumu olduğuna dikkat edilmesi gerekmektedir.

8 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, nşr. Saïd Zâyed (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emriyye, 1965), 19-27.

9 İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât*, 61-62.

10 İbn Sînâ, *el-İşârât ve'l-tenbihât*, 198 vd. İbn Sînâ'nın mantık kitaplarında tümel önermenin öznesine dair bu özellikleri nerelerde zikrettiğine dair bir tablo için bk. Hodges, “Remarks on al-Fârâbî's Missing Modal Logic and Its Effect on Ibn Sînâ”, 60.

11 Fahreddin er-Râzî, *Mantiku'l-Mülahasas*, nşr. A. Ferâmerz Karâmelekî - Âdine Asgarinejad (Tahran: İntişârât-ı

İşârât'ta ise İbn Sînâ'nın *el-Muhtasarı 'l-evsat* ve *eş-Şifâ: el-Kiyâs*'taki tutumuna paralel olarak tümel önermenin öznesine dair beş özelliğe ve bu özellikler doğrultusunda yorumlanan önermelerin iki muhtemel okuma biçimine yer vermektedir.¹² Râzî'nin *Lübâbü 'l-İşârât*'ta bu eserin yapısına uygun olarak söz konusu beş hususa kısaca değindiği görülmektedir.¹³ Râzî *Şerhu Uyûni 'l-hikme*'de ise iki okuma biçimini tümel önermenin öznesinin altıncı özelliği olarak saymak suretiyle toplamda altı özellikten bahsetmektedir.¹⁴ Râzî'nin konuya dair açıklamalarına yönelik başlıkları ise İbn Sînâ'ninkilerden farklıdır. O, *el-Mülahas*'ta "tümel olumlu önermenin gerekçeli izahı (*tahkîku 'l-külliyeti 'l-mûcibe*)", *Şerhu 'l-İşârât*'ta "önermelerin özne bakımından şartları (*şerâit fi cânibi 'l-mevzû*)"¹⁵, *Lübâbü 'l-İşârât*'ta "Her C B'dir" önermesine dair değerlendirme noktaları (*tibârât*)", *Şerhu Uyûni 'l-hikme*'de ise "özne açısından dikkate alınan şartlar (*eş-şerâitu 'l-mu'tebere fi cânibi 'l-mevzû*)" başlıkları altında konuyu incelemektedir.¹⁶

Bu noktada, İbn Sînâ tarafından tümel olumlu önermeler üzerinden yapılmış olan bu izahın tümel olumsuz önermeler için de geçerli olduğu hatırdta tutulmalıdır. Nitekim İbn Sînâ *el-Hikmetü 'l-meşrikiyye* ve *en-Necât*'ta tümel olumsuz önermenin öznesini, tümel olumlu önermenin öznesine paralel bir şekilde açıklamaktadır.¹⁷ İbn Sînâ yine *el-Hikmetü 'l-meşrikiyye*'de tümel olumlu önermenin özne ve yüklemine dair yaptığı kısa açıklamasından sonra olumsuz önermenin de buna kıyasla anlaşılabilirliğini ifade etmiştir.¹⁸ Râzî de *el-Mülahas*'ta bu hususa, olumlu önermenin öznesi hakkında muteber şartlar hakkındaki açıklamaların, hiçbir fark olmaksızın olumsuz önermenin öznesi hakkında da geçerli olduğunu söyleyerek işaret etmektedir.¹⁹ Bunun yanı sıra İbn Sînâ'nın bu bağlamda örnek verdiği önermelerin çoğu

Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381 ş.), 140-143.

12 Râzî, *Şerhu 'l-İşârât ve 'l-tenbihât*, nşr. Ali Rızâ Necefzâde (Tahran: Encümen-i Âsâr, 1384 ş.), 1/199-201.

13 Râzî, *Lübâbü 'l-İşârât ve 'l-tenbihât*, nşr. Ahmed Hicâzi es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü 'l-Külliyeti 'l-Ezheriyye, 1986), 41-42.

14 Râzî, *Şerhu Uyûni 'l-hikme* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1592), 27a-28a.

15 Râzî tümel önermenin öznesine dair bu hususlar için "şart" isimlendirmesini *el-Mülahas*'ta da kullanmıştır. bk. Râzî, *Mantuku 'l-Mülahas*, 143. Tespit edebildiğim kadarıyla ilk defa İbn Sînâ geleneğinden Ömer b. Sehlân es-Sâvî (öl. ykl. 540/1145), İbn Sînâ'nın tümel önermelerin gerekçeli izahı (*tahkîk*) bağlamında tümel önermelerin öznelere dair yaptığı açıklamaları "öznenin şartları (*şerâitu 'l-mevzû*)" olarak isimlendirmiştir. Sâvî, İbn Sînâ'nın *el-Muhtasarı 'l-evsat* ve *eş-Şifâ: el-Kiyâs*'ta incelediği, tümel önermenin öznesinin beş şartuna yer vermekle birlikte tümel önermenin iki okuma biçimine yer vermemektedir. Sehlân es-Sâvî, *el-Besâiru 'n-nasîriyye fi ilmi 'l-mantık*, nşr. Hasan el-Merâğî (Tahran: Müessesetü's-Sâdiku 't-Tibâa ve'n-Neşr, 1390 ş.), 201-202.

16 İbn Sînâ'nın tümel önermenin öznesine dair bu açıklamalarına, onlara işaret edilmek istendiği her defasında Râzî tarafından detaylı olarak yer verilmemekte, bu açıklamalara mutlak ve modal önermeler bağlamında sıklıkla "her kendisine daha önce belirtilen hususlar doğrultusunda 'C' denilen", "her kendisine daha önce özetlendiği şekilde 'C' denilen gibi şekillerde atıf yapılmaktadır. Örneğin Râzî, "Her C B'dir" şeklinde ifade edilen bir önermenin sürekli ya da süresiz ve şartlı ya da şartsız bir şekilde nitelendiğine dair ek bir açıklama olmaksızın, daha önce belirtilen hususlar doğrultusunda her kendisine 'C' denilen için B olduğu anlamına geldiğini ifade etmektedir; Râzî, *Şerhu 'l-İşârât*, 1/201. Ayrıca bk. Râzî, *Mantuku 'l-Mülahas*, 143, 161.

17 İbn Sînâ, *Mantuku 'l-meşrikiyyin ve 'l-kasidetü 'l-müzdevece fi 'l-mantık* (Kum: Mektebetü Âyetullahi 'l-Uzmâ el-Mer'aşî en-Necefi, 1405 h.), 69; a.mlf., *Kitâbü 'n-Necât*, 61-62.

18 İbn Sînâ, *Mantuku 'l-meşrikiyyin*, 64.

19 Râzî, *Mantuku 'l-Mülahas*, 143.

genel mutlak olsa da tümel önermenin öznesine dair ortaya konulan bu açıklamaların, genel mutlak ve modal tüm önermeler için geçerli olduğunun altını çizmek gerekir. Örneğin İbn Sînâ'nın *en-Necât*'taki "Her B zorunlu olarak A'dır" mutlak zorunlu önermesinin öznesine dair açıklamaları, onun tümel genel mutlak önermelerin öznesine dair açıklamalarıyla örtüşmektedir. İbn Sînâ yine burada tümel olumsuz mutlak zorunlu önermenin öznesini de bu doğrultuda açıklamaktadır.²⁰ Râzî de *Şerhu'l-İşârât*'ta önermelerin özne bakımından şartlarının önermelerin türlerine göre değişmediğini ancak yüklem bakımından şartların önermelerin türlerine göre değiştiğini ifade etmek suretiyle bu hususa dikkat çekmektedir.²¹ Nitekim Sâvî de bu bağlamda kullanılan örneklerin tamamında özne ve yüklem harflerle temsil edilmesinin sebebinin, bu izahların önermenin maddelerinden herhangi birine özgü kılınmasının önüne geçmek olduğuna değinmektedir.²²

İbn Sînâ ve Râzî'nin tümel önermenin öznesine dair yer verdikleri söz konusu özellikler kendi içinde değerlendirildiğinde bunlardan ilkinin (1) tümel nicelik edatının anlamı, ikincisinin (2) yüklemli bir önermede "öznenin zatı" olarak nelerin dikkate alındığı, üçüncüsünün ise (3) öznenin niteliğinin mahiyeti hakkında olduğu görülür. Bu özelliklerden son ikisi ise öznenin niteliğinin öznenin zatı ile ilişkisine yoğunlaşmaktadır. Bunlar sırasıyla; (4) öznenin niteliğinin öznenin zatı ile ilişkisinin sürekli ya da süreksiz olabileceği, (5) öznenin niteliğiyle zatı arasındaki ilişkinin bilfiil olması gerektiği yönündedir. İbn Sînâ ve Râzî'nin bu özelliklerin akabinde açıkladıkları, bu özellikler doğrultusunda yorumlanan bir önermenin öznesi bakımından muhtemel iki okuma biçimi ise ayrı bir makalede incelenecektir.

1. Tümel Nicelik Edatının Anlamı

İbn Sînâ tümel önermenin öznesine dair açıklamalarına tümel nicelik edatının anlamından hareketle başlamakta, bu yolla tümel önermelerde yüklemlemenin anlamına dair önemli hususlara temas etmektedir. Buna göre İbn Sînâ, "Her C B'dir" şeklindeki tümel olumlu bir önermede "her" nicelik edatının "bütün" ya da "tümel" değil, "her bir" anlamına geldiğini ifade eder. Örneğin "her insan" ifadesinin anlamı, "insanlar bütünü" veya "tümel insan" değil, insanlardan hiçbiri dışarıda kalmayacak şekilde "insanlardan her biri"dir.²³ İbn Sînâ'ya göre tümel önermelerde hükmün "bütün" hakkında değil fertler hakkında olmasının sebebi, bütüne yüklenen yüklemle fertlere yüklenen yüklem her zaman aynı olmamasıdır. Tümel önermelerde hükmün, tümel olması bakımından tümel hakkında olmamasının sebebi ise yüklemli önermelerde hükmün, şahsî tikeller ya da eğer öznenin niteliğinin anlamı cins ise türsel ve şahsî tikeller hakkında olmasıdır.²⁴

20 İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât*, 62. Bu yönde başka bir örnek için bk. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: II. Analitikler*, 69.

21 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/199.

22 Sâvî, *el-Besâir*, 201.

23 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kiyâs*, 20; a.mlf., *el-Muhtasarü'l-evsat*, 100.

24 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kiyâs*, 20. Kutbüddin er-Râzî, tümel önermelerde hükmün türsel ya da şahsî tikeller hakkında olması hususunu "her insan" ve "her canlı" örnekleri üzerinden izah etmektedir. Buna göre, "her insan" denildiğinde hüküm ancak Zeyd, Amr ve Bekir gibi "insan" türünün şahısları hakkında olur. Ancak "her canlı" denildiğinde hüküm, Zeyd ve Amr gibi canlı şahıslarının hakkında olduğu gibi, insan ve at gibi türsel tabiatların da hakkındadır. Kutbüddin er-Râzî, *Tahrîrü'l-kavâ'idü'l-mantıkyye fi şerhi'r-Risâleti'ş-şemsyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014), 192.

Râzî de İbn Sînâ'nın açıklamasını takip ederek “Her C B’dir” önermesindeki “her C” ile “bütün olmaları bakımından C’ler bütünü”nün ya da “tümel C”nin değil C’nin fertlerinden her birinin kastedildiğini belirtmektedir.²⁵ Ona göre “Her C”, “C’ler bütünü” anlamına gelmez; zira bütün, parçalarının toplamından oluşur ve parçalarından her biri bütün değildir. Örneğin on sayısını oluşturan birlerden her biri “on” değildir, fakat bu birlerin toplamı “on”dur. Bu nedenle “her C” ile “C’ler bütünü”nün kastedilmesi durumunda onunla C türünün dış dünyada bulunan sonlu sayıdaki fertlerinin tamamı kastedilir ve C türünün dış dünyadaki fertleri “C’ler bütünü”nün parçaları olmuş olur.²⁶ Bu durumda “Bütün C’ler B’dir” önermesi, C’nin dış dünyadaki fertlerinin tamamına B’nin tek bir yüklemeyle yüklenmesini ifade ederken “Her C B’dir” önermesi, C’nin her bir ferdine B’nin ayrı ayrı yüklediğine dair bir hükme karşılık gelmektedir.

Râzî’ye göre “her C” ile kastedilen tümel bir kavram olarak C de değildir; çünkü tümel bir kavram olarak C zihindedir ve sonsuz sayıda ferde sahiptir. Oysaki “her C” ile burada kastedilen, C’nin gönderimde bulunduğu sonsuz sayıdaki fertlerden her biridir. Râzî bu bağlamda “tümel” ile “bütün” arasındaki şu dört farka yer vermektedir: (i) Bütün, kendi parçalarıyla varlığını sürdürürken tümel, fertlerinin var oluşunu sağlayan bir konumdur (*mukavvim*). (ii) Bütün, dış dünyadayken tümel zihindedir. (iii) Bütünün parçaları sonluysen tümelin fertleri sonsuzdur. (iv) Bütün kendi parçalarına yüklenmezken tümel kendi fertlerine yüklenebilir.²⁷ Bu üç anlam arasındaki farkların özetle şu şekilde gösterilmesi mümkündür:

Tablo 1

Her Bir C, Tümel C ve C’ler Bütünü Arasındaki Farklar

Her bir C	Tümel C	C’ler bütünü
Bir tümelin var oluşunu sağladığı fertleridir.	Fertlerinin var oluşunu sağlar.	Kendi parçalarıyla varlığını sürdürür.
Hem zihinde hem de dış dünyadadır.	Zihindedir.	Dış dünyadadır.
Bir tümelin sonsuz sayıdaki fertleridir.	Fertleri sonsuzdur.	Parçaları sonludur.
-	Kendi fertlerine yüklenir.	Kendi parçalarına yüklenmez.

2. Hakikî Önermeler

İbn Sînâ, “Her C B’dir” önermesinde “her C” ile “C’ler bütünü”nün değil “her bir C”nin kastedildiğini belirttikten sonra “her bir C” ile “C’ler bütünü”nde olduğu gibi yalnızca dış

25 Râzî, *Mantku’l-Mülâhhas*, 140-141; a.mlf., *Şerhu’l-İşârât*, 1/200; a.mlf., *Lübâbü’l-İşârât ve’l-tenbîhât*, 41; a.mlf., *Şerhu Uyûni’l-hikme* (Atıf Efendi, 1592), 27a.

26 Râzî, *Şerhu’l-İşârât ve’l-tenbîhât*, 1/200.

27 Râzî, *Şerhu’l-İşârât ve’l-tenbîhât*, 1/200. Râzî’ye göre tümel ile bütün arasındaki fark için ayrıca bk. Râzî, *el-Mebâhisü’l-meşrikiyye fî ‘ilmi’l-ilâhiyyât ve’l-tabîiyyât*, nşr. M. Mu’tasım el-Bağdadî (Beirut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1990), 1/575; Hasan Korkmaz, *Fahreddin Râzî’nin Zihnî Varlık Anlayışı: el-Mebâhisü’l-meşrikiyye ve el-Mülâhhas Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 125-126.

dünyada bulunan C fertlerinin dikkate alınıp alınmadığı konusuna açıklık getirmektedir. İbn Sînâ'nın önerme ve kıyas anlayışını bu konu bağlamındaki görüşlerinden hareketle şekillendirmesi ve İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşlerinin, onun ontolojisinin merkezinde yer alan varlık-mahiyet ayrımının bir yansıması olarak değerlendirilmesinin mümkün olması nedeniyle bu konunun İbn Sînâ'nın önerme ve kıyasa dair görüşleri bağlamında bilinmesi gereken en önemli konulardan biri olduğu söylenebilir.

İbn Sînâ'ya göre bir önermenin yüklemine öznesi için var olup olmadığının belirlenmesinde önermenin öznesinin fertlerinin dış dünyadaki varlıkları değil mahiyetleri esas alınmalıdır ve öznenin fertlerinin dış dünyadaki varlık durumlarına bu konuda itibar edilmemelidir. İbn Sînâ'ya göre Aristoteles de mutlak önermelerin dış dünyadaki varlığı esas alan yorumunu onaylamamıştır.²⁸ İbn Sînâ'nın bu görüşünün temel dayanağı, bazı önermelerde bu önermelerin öznelinin fertlerinin dış dünyadaki var oluşlarının dikkate alınmamasıdır. Bu gibi önermelerin öznelinin fertleri dış dünyada var olmadığı halde onlar hakkında hükümde bulunulabilmektedir. Örneğin “Bir eksende, bu eksenin kutuplarına doğru birbirlerine zıt yönde sürekli hareket eden her iki yatay daire örtüşür ve ayrılır” önermesinin öznesinin dış dünyada varlığı yoktur. Dolayısıyla önermelerin haricî yorumu doğrultusunda bu nesnelere hakkında hükümde bulunulması mümkün değildir.²⁹ İbn Sînâ bu bağlamda öznenin dış dünyada mevcut olması bakımından dikkate alınmadığı “Her küre, düzgün yirmi yüzlüyü (*icosahedron*)³⁰ çevreler” önermesini de örnek olarak vermektedir. Bu nedenle İbn Sînâ'ya göre bir şey, bilfiil akledilir olması açısından da sıfatla nitelenebilir. Bu durumda, bu şey ister dış dünyada mevcut olsun ister olmasın, akıl bu şey hakkında onun dış dünyadaki bilfiil varlığının öyle olduğu şekilde hükümde bulunur. Örneğin “her beyaz” sözünün anlamı, “akılda, sürekli olarak ya da herhangi bir zamanda dış dünyadaki bilfiil varlığı beyaz olarak nitelenen şeylerden her biri”dir.³¹

İbn Sînâ bu yaklaşımının bir neticesi olarak mantık kitaplarında, bir şeyin dış dünyadaki varlığını, o şey hakkında olumlu bir hükümde bulunmanın şartı olarak görmediğini ifade etmekte ve bu bağlamda “akıl varsayımına göre C” ile “haricî C” ayrımını gündeme getirmektedir. Bu doğrultuda o, *el-İşârât*'ta tümel önermenin öznesine dair açıklamalarında bu ayrıma işaret edecek şekilde, “Her C B'dir” şeklindeki tümel olumlu bir önermede “her C” ile, C ile ister *zihnin varsayımında* isterse de dış varlıkta nitelenensin, C ile nitelenenlerden her birinin kastedildiğini vurgulamaktadır.³² Örneğin “İnsan canlıdır” önermesinin anlamı, ister dış dünyada bulunsun ister bulunmasın, zihinde insan olduğu varsayılan şeyin canlı olduğunun

28 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 30.

29 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 29-30.

30 Yirmi yüzlü, Platon'un ateş, toprak, su ve havanın kendilerinden oluştuğunu düşündüğü beş Platonik cisimden biridir. Platon'a göre yirmi yüzlü, suyun temel unsurudur. Konuyla ilgili bk. Francis Macdonald Cornford, *Platon'un Kozmolojisi Timaios Çevirisi ve Açıklaması*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022), 306-308.

31 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 21.

32 İbn Sînâ, *el-İşârât ve'l-tenbihât*, 198. Ayrıca bk. İbn Sînâ, *el-Muhtasarı'l-evsat*, 100.

varsayılması gerektiği şeklindedir.³³ Bu bakımdan “Her A B’dir” önermesinde belirli bir zamanda dış dünyada bulunan “her A”, İbn Sînâ’ya göre esasında “bazı A’lar”dır. Bir başka deyişle dış dünyada bulunan A’lar, İbn Sînâ’nın bu önermede “her A” ile kastettiği fertlerin yalnızca bir kısmıdır.³⁴

İbn Sînâ bu bağlamda haricî önermelerden bahsetmesine ve kendisinin tümel önerme anlayışında önermelerin öznelinin hakikatleri bakımından göz önünde bulundurulduğunu söylemesine rağmen bu önermeleri “hakikî ve haricî” şeklinde özel bir isimle isimlendirmemiştir. Râzî, *el-Mûlahhas*’ta tümel olumlu önermenin öznesine dair açıklamasının başında “her C” sözünün bazen “hakikat (*bi-hasebi’l-hakîka*)”, bazen de “haricî varlık (*bi-hasebi’l-vücûdi’l-hâricî*)” bakımından kullanıldığını söyleyerek İbn Sînâcı mantık tarihinde ilk defa bu ayrıma bir isim vermiştir.³⁵

33 İbn Sînâ, *Mantuku’l-meşrikıyyîn*, 64; a.mlf., *el-İşârât ve’l-tenbihât*, 133. Ayrıca bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 26-27.

34 İbn Sînâ, *el-Muhtasarı’l-ıvıat*, 107; a.mlf., *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 29.

35 Râzî, *Mantuku’l-Mûlahhas*, 142. Ne var ki İbn Sînâ’nın, Aristoteles’in mutlak önermelerin haricî yorumunu tasvip etmediği yönündeki açıklamasından da anlaşılacağı üzere bu mesele Aristoteles’te temelleri bulunan ve Aristoteles şârihleri tarafından da tartışılan bir konudur. Bu bakımdan İbn Sînâ ve Râzî’nin bu konudaki açıklamalarının, Aristoteles şârihlerinden beri süregelen bir tartışmanın devamı olduğunun unutulmaması gerekir. Nitekim örneğin Ahmed de Fârâbî ve İbn Sînâ bağlamında konunun detaylarını incelemiştir. bk. Ahmed, “Systematic Growth in Sustained Error: A Case Study in the Dynamism of Post-Classical Islamic Scholasticism”, 352-355. Bu bakımdan haricî-hakikî ayrımını İslam mantığında ilk defa Râzî’nin ortaya koyduğu yönündeki açıklamalar ancak Râzî’nin bu ayrımı ilk kez kavramsallaştıran mantıkçı olduğu yönünde yorumlanırsa doğru olarak addedilebilir. Bu yöndeki açıklamalar için bk. A. Ferâmerz Karâmelekî, “et-Ta’likât”, *Mantuku’l-Mûlahhas*, mlf. Fahreddin er-Râzî (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381 ş.), 400; Tony Street, “Afđal al-Dîn al-Khûnajî (d. 1248) on the Conversion of Modal Propositions”, *Oriens* 42 (2014), 461; Paul Thom, “Necessity in Avicenna and the Arabic Tradition”, *Logical Modalities From Aristotle to Carnap*, ed. Max Cresswell vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 102; Peter Adamson - Fedor Benevich, “Fakhr al-Din al-Razi”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 05 Şubat 2022). Bu nedenle Street’in, Râzî’nin hakikî önermeleri Fârâbî’nin özne yorumunu dışarıda bırakmak için kullandığı yönündeki yorumu (Street, “Afđal al-Dîn al-Khûnajî (d. 1248) on the Conversion of Modal Propositions”, 462-463); Adamson ve Benevich’in, İbn Sînâ’nın, Fârâbî ile arasındaki özne terimin bilfiilliği konusundaki fikir ayrılığı kapsamında özne terimi zihinsel alana genişlettiği, Râzî’nin de zihni varlığı kabul etmemesi nedeniyle dış dünyada bilfiillige gönderimde bulunmayan başka bir özne terim yorumu ortaya koyma ihtiyacı neticesinde bu ayrıma yer vermiş olabileceği yönündeki yorumları (Adamson - Benevich, “Fakhr al-Din al-Razi”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*); Rouayheb’in de Fârâbî ile İbn Sînâ arasında mümkün öncüllü kıyaslar hakkında söz konusu olan görüş ayrılığı bağlamında bir çözüm olarak ilk kez Râzî tarafından hakikî-haricî ayrımının öne sürüldüğü yönündeki iddiası (Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi: 1200-1800*, çev. Yusuf Daşdemir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 34-36, 39) ve buna benzer yorumlar da (örneğin bk. Street, “Al-’Allâma al-Ĥillî (d. 1325) and the Early Reception of Kâtibî’s Shamsiya”, 277-278) isabetli görünmemektedir. Bu yöndeki yorumların en önemli sebebi, İbn Sînâ’nın hakikî-haricî önerme ayrımından genel mutlak önermelerde çelişki ve düz döndürme konuları bağlamında sınırlı bir şekilde yararlanmış olmasına karşın Râzî’nin bu ayrımı düz döndürme konusunda yaygın bir şekilde kullanmış olmasıdır. İbn Sînâ’nın çelişki ve düz döndürme haricî önermelere dair açıklamaları için bk. İbn Sînâ, *el-İşârât ve’l-tenbihât*, 225, 234-235.

Râzî *Şerhu'l-İşârât*'ta İbn Sînâ'ya paralel olarak “her C (كل ج)” ile sadece dış dünyada C olmakla nitelenenlerin değil, ondan daha genel olarak bu C olma ister dış dünyada gerçekleşsin ister gerçekleşmesin, “aklın kendisinin C olduğunu varsaydıkları (*faraza'l-aklu lehû ennehû cîm*)”nın kastedildiğine dikkat çekmektedir.³⁶ Râzî diğer eserlerinde ise önermenin öznesinin hakikî anlamda kullanılması durumunda özne ile haricî varlığın değil “dış dünyada var olması durumunda kendisine C denilmesi doğru olan şey (*lev vücide fi'l-hâric le-sadaka aleyhi ennehû cîm*)”in kastedildiğini belirtmektedir. Buna göre hakikî anlamda alınan “Her C B'dir” önermesindeki “her C” sözüyle sadece dış dünyada C olmakla nitelenmiş olanlar değil, ondan daha genel olarak ister dış dünyada bulunsun ister bulunmasın, “dış dünyada var olması durumunda kendisine C denilmesi doğru olan şeylerden her biri” kastedilmektedir. Öznenin hakikî olarak anlaşılması durumunda dış dünyada hiçbir üçgen bulunmasa bile “Her üçgen şekildir” önermesi doğru bir önermedir. Çünkü bu durumda söz konusu önerme, dış dünyada var olan üçgenlerin değil, dış dünyada var olduklarında üçgen olarak var olan şeylerin her birinin var olduklarında şekil olması gerektiği anlamındadır.³⁷ Ancak Râzî'ye göre önermenin öznesinin haricî anlamda alınması durumunda, dış dünyada herhangi bir yedigen bulunmaması hâlinde “Her yedigen şekildir” denilemez. Bununla birlikte eğer dış dünyada üçgenden başka bir şekil yoksa “Her şekil üçgendir” denilebilir. Oysaki bu önerme “her C” sözünün hakikî anlamında kullanılması durumunda yanlıştır.³⁸

Râzî'nin bu bağlamda hakikî tümel önermenin öznesini “aklın varsayımına göre C” yerine “dış dünyada var olması durumunda C olduğuna hükmedilen” şeklindeki açıklaması İbn Sînâ'nın yorumunun alternatifi değil onun bir açıklaması olarak değerlendirilmelidir. Zira Râzî *Şerhu Uyûni'l-hikme*'de İbn Sînâ'nın adını zikretmeksizin “her C” ile dış dünyada C olmakla nitelenenlerin değil, bilakis “her C” ile “aklın varsayımına göre C olan (*bi-hasebi'l-farzi'l-aklî*)”ın kastedildiğini ifade edenlerin olduğunu belirttikten sonra C ile “dış dünyada C olan” kastedilebileceği gibi “dış dünyada var olması durumunda C olacak olan (*el-emr ellezî lev vücide fi'l-a'yân le-kâne cîmen*)”ın da kastedilebileceğini ifade etmektedir. Burada Râzî'nin, İbn Sînâ'nın “aklın varsayımına göre C olan” kaydıyla kastedilenin “dış dünyada var olması durumunda C olacak olan” olduğunu belirtmesi, Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât* dışındaki mantık kitaplarındaki bu açıklamasının İbn Sînâ'nın görüşünün yorumu olduğunu ve Râzî'nin bu konuda İbn Sînâ'dan ayrılmadığını göstermektedir. Râzî bu açıklamasının devamında “Her at canlıdır” önermesi üzerinden bu görüşünü açıklar. Buna göre bu önermenin öznesinin hakikî anlamda alınması hâlinde bu önerme, geriye bir at bile kalmaksızın tüm atların öldüğünün varsayılması durumunda hâlâ doğrudur. Ancak önermenin öznesinin haricî varlık anlamında kullanılması durumunda ise onunla, öznenin bilfiil dış dünyada var olan fertlerinin kastedilmesi nedeniyle, geriye bir at bile kalmaksızın tüm atların öldüğünün varsayılması durumunda “Her

36 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/201.

37 Râzî, *Mantiku'l-Mûlahhas*, 141.

38 Râzî, *Mantiku'l-Mûlahhas*, 142-143; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atıf Efendi, 1592), 27b.

at canlıdır” önermesi artık doğru olmayacaktır.³⁹ Bu bakımdan İbn Sînâ ve Râzî’ye göre “Her C B’dir” önermesinin ifade ettiği yüklemlemenin şu şekilde gösterilmesi mümkündür:⁴⁰

Tablo 2
Tümel Olumlu Hakikî Önermelerde Yüklemleme

		Dış dünyada var olması durumunda kendisine C denilmesi doğru olan her şey	
Her C B’dir.	=	C ₁	B’dir.
		C ₂	B’dir.
		C ₃	B’dir.
		.	B’dir.
		.	B’dir.
		C _∞	B’dir.

Ancak burada, Râzî’nin *el-Mûlahhas*’ta, tümel önermenin öznesinin şartlarına dair açıklamalarının başında “Her C B’dir” şeklindeki tümel olumlu bir önermede “her C” sözünün yalnızca hakikî anlamda kullanılmadığı, bazen hakikat bazen de haricî varlık bakımından kullanıldığı yönündeki açıklamasının üzerinde durulması gerekmektedir. Zira Râzî, bu bağlamda önce hakikî önermelerin, sonrasında ise haricî önermelerin öznelere dair değerlendirmelerine yer vermek suretiyle İbn Sînâ’dan ayrılmaktadır. Burada o, hakikî önermeler bağlamında -bu önermelerin hakikî anlamda alındıklarını tekrar ifade edecek şekilde- İbn Sînâ’nın bu konuda yer verdiği beş hususun tamamını ve önermelerin özneleri bakımından muhtemel iki okuma biçimini sunmaktadır. Haricî önermeler bağlamında ise yalnızca tümel olumlu haricî önermelerde nicelik edatının anlamını izah etmektedir.⁴¹ Râzî’nin İbn Sînâ’dan farklı olarak tümel olumlu önermelerin haricî anlamda da kullanılabilecekleri yönündeki kanaatinin sebebi ise İbn Sînâ ve Râzî’nin, önerme ve kıyas sistemlerinde hakikî önermeleri esas kabul etmiş olmalarına rağmen genel mutlak önermelerin çelişikleri ve düz döndürmeleri gibi konularda bu önermelerin haricî yorumuna başvurmak durumunda kalmalarıdır. Bunun neticesi olarak Râzî, tümel önermenin öznesine dair açıklamaları bağlamında haricî önermeleri göz ardı etmemiş ve tümel olumlu önermenin haricî olarak da yorumlanabileceğini açıklamalarına eklemiştir.⁴²

39 Râzî, *Şerhu Uyûni’l-hikme* (Atıf Efendi, 1592), 27b. Ayrıca bk. Râzî, *Lübâbü’l-İşârât ve’t-tenbîhât*, 41. Thom, hakikî önermelerin kavramlar arası ilişkilerle, haricî önermelerin ise özne terimine dâhil olan fertlerle ilgili olduğunu ifade etmektedir ancak bu yorumun Râzî’nin buradaki maksadıyla örtüşmediği açıktır. bk. Thom, “Necessity in Avicenna and the Arabic Tradition”, 102.

40 Bu tablo Nigo Toshiharu’nun İbn Sînâ’ya göre önermedeki kipin “yüklemlemenin kipi (*cihetü’l-haml*)” olduğu önermelere dair yer verdiği tablodan uyarlanmıştır. bk. Nigo Toshiharu, “The Development of Modal Theory in Medieval Islamic Philosophy, From Ibn Sînâ to Naşîr al-Dîn al-Ûsî”, *Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan* 40/1 (1997), 111. Burada C₁, C₂, C₃ ile C ile gönderimde bulunulan her bir fert kastedilmektedir.

41 Râzî, *Mantuku’l-Mûlahhas*, 140-143.

42 Konuyla ilgili bk. Fatma Karaismail, *Fahreddin er-Râzî’nin Önerme Anlayışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi,

Râzî'ye göre “Her C B’dir” önermesindeki “her C” sözünün haricî varlık bakımından kullanılması durumunda “her C” sözüyle (i) C’nin dış dünyada bulunan fertlerinden *her biri* ya da (ii) C’nin dış dünyada bulunan fertlerinin *bütünü* kastedilebilir.⁴³ Râzî’nin bu açıklaması, tümel hakikî ve haricî önermeler arasındaki ikinci farka işaret etmesi bakımından önemlidir. Zira tümel olumlu hakikî önermelerde nicelik edatı yalnızca “her bir” anlamında kullanılmaktadır. Ancak bu noktada İbn Sînâ ve Râzî’nin çelişki ve düz döndürme konularında kullandıkları haricî önermelerde tümel olumlu nicelik edatının yalnızca “her bir” anlamında kullanıldığı akıldan çıkarılmamalıdır. Bir başka deyişle her ne kadar tümel olumlu haricî önermelerde nicelik edatı “her bir” veya “bütün” anlamlarında kullanılabilse de çelişki ve döndürmede kullanılan tümel olumlu haricî önermeler yalnızca kendilerindeki nicelik edatının “her bir” anlamına geldiği önermelerdir. Haricî önermeler hakkında söz konusu olan bu iki yüklemleme çeşidinin, örneğin dış dünyada beş ferdi bulunan C öznesinden hareketle şu şekilde gösterilmesi mümkündür:⁴⁴

Tablo 3
Nicelik Edatının “Bütün” Anlamında Kullanıldığı Tümel Olumlu Haricî Önermelerde Yüklemleme

		Dış dünyada bulunan C fertlerinin bütünü	
(i) Bütün C’ler B’dir.	=	$C_1 + C_2 + C_3 + C_4 + C_5$	B’dir.

Tablo 4
Nicelik Edatının “Her Bir” Anlamında Kullanıldığı Tümel Olumlu Haricî Önermelerde Yüklemleme

		Dış dünyada bulunan C fertlerinden her biri	
(ii) Her C B’dir.	=	C_1	B’dir.
		C_2	B’dir.
		C_3	B’dir.
		C_4	B’dir.
		C_5	B’dir.

Konuyla bağlantılı olarak bu noktada İbn Sînâ’nın önermelerin öznelere dair bu özellikleri yalnızca tümel önermeler üzerinden açıklamasının ve buna karşılık Râzî’nin bu özelliklerin tikel önermelerin özneleri hakkında da geçerli olduğu yönündeki görüşünün nedeni üzerinde durulması gerekmektedir. Buna göre Râzî *el-Mülahas*’ta “Bazı C’ler şöyledir” ya da “Bazı C’ler şöyle değildir” şeklinde ifade edilen tikel önermelerle, tümel önermenin öznesiyle ilgili

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 262-263, 315.

43 Râzî, *Mantuku'l-Mülahas*, 142.

44 Tablo 3, Toshiharu’nun İbn Sînâ’ya göre önermedeki kipin nicelik edatının kipi (*ciheti ş-sûr*) olduğu önermelerde dair yer verdiği tablodan uyarlanmıştır. bk. Toshiharu, “The Development of Modal Theory in Medieval Islamic Philosophy, From Ibn Sînâ to Naşir al-Dîn al-Ṭūsî”, 111.

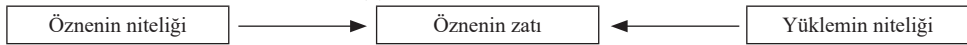
şartlara göre “kendisine C denilmesi doğru olan şeyler”in bazılarının bir şeyle nitelendiği ya da nitelenmediğinin kastedildiğini açıkça belirtmektedir.⁴⁵ *el-Mūlahhas* dışındaki mantık kitaplarında ise konuya dair açıklamalarını tümel önermelerle sınırlamakta, bu anlamların tikel önermeler için de geçerli olduğuyula ilgili bir şey söylememektedir. Râzî’nin bu tutumunun sebebi, muhtemelen, tikel önermelerin anlamları düşünülduğünde bu önermelerin mantıkta hem hakikî hem de haricî anlamda kullanılmalarıdır. Râzî bu nedenle, tümel önermelerin anlamlarını ele alırken bu önermelerle haricî anlamın da kastedilebileceğini ifade ettiği tek kitabı olan *el-Mūlahhas*’ta, bu açıklamaların aynıyla tikel önermeler için de geçerli olduğunu ifade etmiş olmalıdır.

3. Öznenin Niteliğinin Mahiyeti

İbn Sînâ’nın tümel önermenin öznesine dair bahsettiği özelliklerden üçüncüsü öznenin niteliğinin mahiyetiyle ilgilidir. Bu noktada İbn Sînâ ve Râzî’nin bu konudaki yaklaşımlarına geçmeden önce İbn Sînâcı mantıkta yüklemli önermelerin yapısının kısaca ortaya konulması gerekmektedir. İbn Sînâ’ya göre “Üçgen şekildir” önermesi gibi yüklemli bir önerme, kendisine “üçgen” denilen şeyin, kendisine “şekil” denen [şey] olduğu anlamını taşımaktadır.⁴⁶ Râzî de bu önerme bağlamında yüklemli önermelerin bir bakımdan başkalığı ve bir bakımdan da birliği gerektirdiğini ifade etmektedir. Râzî’nin bu açıklaması, yüklemli bir önermenin ifade ettiği anlam bakımından son derece önemlidir. Zira Râzî burada yüklemli bir önermenin anlamında bir yönden başkalık, bir yönden aynılık olduğunu söyleyerek yüklemli önermelerin anlamının iki yönüne işaret etmektedir. Râzî bunlardan ilki olan başkalıkla, öznenin ve yüklemli anlamlarının farklı olmasını kastetmektedir. Buna göre “Üçgen şekildir” önermesinde üçgen olmanın anlamı, şekil olmanın anlamından farklıdır. Yüklemli önermelerin anlamının ikinci yönü olan aynılık ise öznenin niteliğiyle nitelenen zat ile yüklemli anlamının yüklendiği zatın aynı olduğu anlamındadır. Bir başka deyişle yüklemli bir önermede hakkındaki aynılığın olduğu husus, öznenin gönderimde bulunduğu fertlerdir. Bu bakımdan “Üçgen şekildir” önermesi, “Kendisine üçgen denilen şey, şekil olmakla nitelenir” anlamındadır.⁴⁷ Bu anlamın şu şekilde gösterilmesi mümkündür:

Tablo 5

Yüklemli Önermelerde Yükleme (1)

Bu önerme yapısı Hünecî ve Kutbüddin er-Râzî’nin açıklamalarıyla belirgin hâle getirilmiştir. Hünecî’ye göre “Her C B’dir” önermesi gibi bir önermede C olduğu yönünde hükümde bulunulan ve hakikatte özne olan “öznenin zati” ve bu önermedeki “C” gibi, kendisiyle öznenin zatının

45 Râzî, *Mantku'l-Mūlahhas*, 143.

46 İbn Sînâ, *el-İşârât ve 'l-tenbihât*, 34.

47 Râzî, *Şerhu 'l-İşârât ve 'l-tenbihât*, 1/35.

ifade edildiği ve lafzen özne olan “öznenin niteliği (*vasfu'l-mevzû'*)” ve “öznenin unvanı (*unvânü'l-mevzû'*)” söz konusudur.⁴⁸ Bu önerme yorumunun sonucu olarak Kutbüddin er-Râzî, öznenin niteliğiyle C'nin anlamının (*mefhûm*), yüklem niteliğiyle de B'nin anlamının kastedildiğini ifade ettikten sonra “Her C B'dir” şeklindeki bir önermenin anlamının “*vaz'* akdi (*akdü'l-vaz'*)” ve “yükleme akdi (*akdü'l-haml*)” olmak üzere iki akde dayandığını; *vaz'* akdinin öznenin zatının öznenin niteliği ile, yükleme akdinin ise öznenin zatının yüklem niteliği ile nitelenmesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Bu bakımdan, önermelerin yüklem bakımından değerlendirilmesinin, yükleme akdinin niteliğini ifade eden kiplerle; bu makalenin konusu olan önermelerin özne bakımından değerlendirilmesine dair son iki hususun ise *vaz'* akdinin mahiyeti ile ilgili olduğu söylenebilir. Bu çalışmada İbn Sînâ ve Râzî'nin bu bağlamdaki açıklamaları, her ne kadar İbn Sînâ bu iki akde kavramsal olarak yer vermese de konunun anlaşılmasını kolaylaştırması açısından bu iki akd üzerinden izah edilecektir.

Aşağıda detayları görüleceği üzere bu önerme yorumuna göre bir kıyasta küçük öncüldeki yükleme akdinin büyük öncüldeki *vaz'* akdine dönüşmesi neticesinde orta terim meydana çıkar ve kıyas netice verir. Bu nedenle bir önermede yükleme akdiyle ilgili hususlardan bir kısmı *vaz'* akdi için de geçerli olmak durumundadır. Aksi takdirde kıyasta orta terim sağlanmamış olur. Yüklem akdiyle *vaz'* akdi arasındaki söz konusu paralellik aynı şekilde ikinci ve üçüncü şekil kıyasların birinci şekil kıyasa irca edilmelerinde kullanılan düz döndürme konusunda da kendisini göstermektedir. Zira düz döndürmede yüklem niteliği öznenin, öznenin niteliği ise yüklem niteliğine dönüşmektedir.⁵⁰ İbn Sînâ, bu önerme ve kıyas anlayışının sonucu olarak yüklem akdiyle *vaz'* akdi arasında bir paralellik kurmuş, tümel önermenin öznesine dair açıklamalarında yüklem akdiyle ilgili açıklamalarının *vaz'* akdi için de geçerli olduğu hususlara yer vermiştir. Bu hususlar burada İbn Sînâ'nın *vaz'* akdine dair görüşlerinin kaynağı olmaları bakımından yüklem akdinden hareketle açıklanacaktır. Bir başka deyişle önce İbn Sînâ'nın bu hususlara dair yüklem akdi bağlamındaki yorumları, ardından ise bu hususların *vaz'* akdindeki görünümüne yer verilecektir. Böylelikle hem İbn Sînâ'nın tümel olumlu önermenin öznesine dair yer verdiği bu hususların menşei anlaşılacak hem de yüklemli önermenin iki tarafı arasındaki uyumu gözler önüne sermek suretiyle İbn Sînâ'nın yüklemli önerme ve kıyas anlayışı büyük ölçüde tasvir edilmiş olacaktır.

Bu bağlamda ilk olarak İbn Sînâ'nın “Her C B'dir” önermesinde C ile yani öznenin niteliğiyle yalnızca zâtı C olan her bir şeyin değil C ile nitelenen ve kendisine C denilen her bir

48 Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr*, nşr. Khaled el-Rouayheb (Tahran: Müessesese-i Peşûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İnan, 1389 ş.), 83.

49 Kutbüddin er-Râzî, *Tahrîr*, 191. Bu bakımdan Derin'in, İslam mantıkçılarının önermeleri akdü'l-*vaz'* ve akdü'l-haml önermeler olarak ikiye ayırdığı ve akdü'l-*vaz'* tarzı önermelerin yeni bilgi vermekten ziyade pekiştiren tarzda bir özelliğe sahip olduğu, akdü'l-haml önermelerin ise konuya dair yeni yüklemde bulunarak bilgi alanına dair genişleme sağladığı yönündeki görüşünün problemliliğini belirtmek gerekir. bk. Necmi Derin, “Önermedeki Zât-Unvân (Vasıf) Ayrımının Bilgi Açısından Önemi”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 110-114.

50 İbn Sînâ ve Râzî'de düz döndürme için bk. Karaismail, *Fahreddin er-Râzî'nin Önerme Anlayışı*, 275-315.

şeyin kastedildiği yönündeki yorumu ele alınmalıdır.⁵¹ İbn Sînâ'ya göre yüklemli önermelerin ifade ettikleri yüklemleme “muvâtaat” ve “iştikâk” şeklinde iki kısımdır. İbn Sînâ *eş-Şifâ: el-Medhal*'de bu bağlamdaki açıklamalarında muvâtaat yüklemlemesini “Zeyd insandır”, iştikâk yüklemlemesini ise “İnsan beyazdır” önermelerinden hareketle açıkladıktan sonra tikellere kendi ismini ve tanımını veren tümelin muvâtaat yoluyla tikellere nispet edildiğini söylemektedir.⁵² Râzî ise muvâtaat yüklemlemesinin, öznenin, yüklem *olduğunu* (*innehû hüve*), iştikâk yüklemlemesinin ise öznenin yüklem *sahip olduğunu* (*innehû zû hüve*) ifade ettiğini belirtmektedir.⁵³ Örneğin bir şey bir şeyle nitelendiğinde nitelenen niteliğe ya “Hareketli, cisimdir” önermesinde olduğu gibi kendisinde hareket niteliği olan şeyin hakikatının cisim *olduğu* anlamında yüklenir ya da nitelik nitelenene “Cisim hareketlidir” önermesinde olduğu gibi cismin hareketle *nitelenmiş olduğu* anlamında yüklenir.⁵⁴ Önermede yüklem önermenin zatıyla ilişkisi hakkında söz konusu olan bu iki yüklemleme türü, öznenin niteliğinin öznenin zatıyla ilişkisinin türleri yani *vaz* ' akdinin türleri olarak da kendilerini göstermektedir. Örneğin muvâtaat yüklemlemesi ifade eden “Her taş cisimdir” önermesinde yüklem, öznenin zatının hakikatidir ve bu önerme, kendisine taş denilen her zatın hakikatının cisim olduğu anlamına sahiptir. Bu önermenin küçük öncül olduğu bir kıyasın kurulması durumunda ise buradaki yüklemleme akdi, büyük öncülde *vaz* ' akdine dönüşmektedir. Bu durumda “Her taş cisimdir, *her cismin* eni vardır, dolayısıyla her taşın eni vardır” kıyasının büyük öncülü olan “Her cismin eni vardır” önermesinde öznenin niteliği, öznenin zatının ta kendisi yani hakikatidir.

Her taş cisimdir.

Her cismin eni vardır.

∴ Her taşın eni vardır.

İştikâk yüklemlemesi ifade eden “Bazı insanlar yazı yazandır” önermesinde ise yüklem, öznenin zatının bir niteliğidir ve bu önerme, kendisine insan denilen bazı zatların yazı yazan olmakla nitelendiği anlamını taşımaktadır. Bu önermenin küçük öncül olduğu bir kıyasta ise bu önermede yüklemleme akdinin ifade ettiği ilişki, *vaz* ' akdine taşınır ve örneğin şöyle bir kıyas elde edilir: “Bazı insanlar yazı yazandır, *her yazı yazan* elini hareket ettirir, dolayısıyla bazı insanlar elini hareket ettirir”. Bu kıyasın büyük öncülü olan “*Her yazı yazan* elini hareket ettirir” önermesinde öznenin niteliği, öznenin zatının yani insan fertlerinin bir niteliğidir.⁵⁵

51 İbn Sînâ, *el-Muhtasarü'l-evsat*, 100.

52 İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 21.

53 Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/132; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atıf Efendi, 1592), 25a.

54 Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 34.

55 Öznenin niteliğinin, öznenin zatının niteliği olduğu önermelerin İbn Sînâ'nın önerme sisteminde yer bulması nedeniyle İbn Sînâ, nitelik bakımından zorunlu ve nitelik bakımından sürekli önermelere de sisteminde yer vermiştir. Zira öznenin zati için, öznenin zatının niteliği bakımından zorunlu olan yüklem de söz konusudur. Örneğin yazı yazma niteliği ile nitelenmek, öznenin zatına elini hareket ettirme zorunluluğunu getirmektedir.

Bazı insanlar yazı yazandır.

Her yazı yazan elini hareket ettirir.

∴ Bazı insanlar elini hareket ettirir.

Bu kıyas anlayışının bir sonucu olarak İbn Sînâ, tümel önermenin öznesine dair yaklaşımı bağlamında “Her C B’dir” önermesinde “her C” ile sadece “C olması bakımından C olanlardan her biri”nin değil, ister hakikati C olsun ister hakikati başka bir şey olmakla birlikte C ile nitelenen, “her C ile nitelenen (*küllü mâ yûsafu bi-ennêhü kezâ*)” ya da “her kendisine C denilen (*küllü şey’in yukâlu lehü kezâ*)”lerin kastedildiğini öne sürmektedir. Örneğin “her beyaz” sözünün anlamı sadece “beyaz olması bakımından beyaz olan her şey” değil “beyaz olmakla nitelenen her şey” ve ister bu şey beyaz olması bakımından beyaz olsun isterse de insan ve tahta gibi beyaz olmakla nitelenmiş ve başka bir hakikate sahip olan bir şey olsun kendisine beyaz denilen her şeydir.⁵⁶

Tablo 6

Yüklemlerde Önermelerde Yükleme (2)

Râzî ise “her C” ile sadece hakikati C olanların ya da sadece C ile nitelenmiş olanların değil, bu ikisinden daha genel olarak, “kendisine C denilmesi doğru olan şey (*hüve’llezî yesduku aleyhi ennehü cîm*)”lerin kastedildiği kanaatindedir.⁵⁷ Râzî bu görüşünü öncelikle İbn Sînâ’nın bu konudaki açıklamalarını temellendirdiğimiz kıyas yorumundan hareketle izah etmektedir. Ona göre “her C” sözüyle yalnızca “hakikati ve mahiyeti C olan her şey”in kastedilmesi doğru değildir, çünkü “her C” sözüyle yalnızca “hakikati ve mahiyeti C olan”ların kastedilmesi durumunda hiçbir kıyas netice vermez. Örneğin “her hareket eden” ile yalnızca hakikati “hareket eden” olanların kastedilmesi durumunda hakikati “hareket eden” hakkındaki hükümler “hareket eden” niteliğiyle nitelenmiş olan zatlar hakkında geçerli olmayacaktır ve bu nedenle de kıyas gerçekleşmeyecektir.⁵⁸ Çünkü “Her B A’dır” ve “Her C B’dir” öncüllerinden oluşan bir kıyasta kıyasın büyük öncülü olan “Her B A’dır” önermesi “Her B ile nitelenen A ile nitelenendir”; küçük öncül olan “Her C B’dir” önermesi ise “Her C ile nitelenen B ile nitelenendir” anlamına gelmektedir.

Her C B’dir. (Her C ile nitelenen [zat] B ile nitelenir.)

Her B A’dır. (Her B ile nitelenen [zat] A ile nitelenir.)

∴ Her C A’dır. (Her C ile nitelenen [zat] A ile nitelenir.)

Burada “her B” sözünün anlamının “B olmakla nitelenen” olarak kabul edilmesi durumunda kıyasın orta terimi ortaya çıkar ve böylece birinci şeklin Barbara modunda netice veren bir kıyas elde edilir. Bunun yerine büyük öncüldeki “her B” ile “her hakikati B olan” kastedilirse

56 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 20.

57 Râzî, *Mantıku’l-Mülâhhas*, 141; a.mlf., *Şerhu’l-İşârât ve’t-tenbîhât*, 1/200; a.mlf., *Şerhu Uyûni’l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27a.

58 Râzî, *Şerhu’l-İşârât ve’t-tenbîhât*, 1/200; a.mlf., *Şerhu Uyûni’l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27a. Ayrıca bk. Râzî, *Mantıku’l-Mülâhhas*, 141.

bu kıyas netice vermez zira bu durumda orta terim ortadan kalkacağı için büyük terim orta terim aracılığıyla küçük terime yüklenemez.⁵⁹

Her C B'dir. (Her hakikati C olan B ile nitelenendir.)

Her B A'dır. (Her hakikati B olan A ile nitelenendir.)

∴ -

Râzî, “her C (ك ل ج)” sözünün anlamının sadece “C ile nitelenen” olarak kabul edilmesi durumunda ise bütün öznelerin bir başka özneye ihtiyaç duyacaklarını, bunun da teselsüle neden olacağını belirtmektedir.⁶⁰ Zira bu durumda “C olmakla nitelenen” zat, C'den başka bir şey olur ve örneğin D olarak isimlendirilebilir. Sonrasında “her D (ك ل د)” denildiğinde de aynı şekilde bununla “her D ile nitelenen” kastedilir ve aynı şey burada da geçerli olur. Bu, her şeyin sonsuza kadar başka bir şeyle nitelenmiş olmasını gerektirir ki bunun imkânsızlığı açıktır.⁶¹

1. C = C niteliği → C ile nitelenen öznenin zatın hakikati (D)

2. D = D niteliği → D ile nitelenen öznenin zatının hakikati (E)

3. E = ...

Bu nedenle Râzî, *Şerhu'l-İşârât*'ta İbn Sînâ'yı takip ederek “Her C B'dir” önermesinde C ile yalnızca hakikati C olanların değil, ondan daha genel olarak ister hakikati C olsun isterse de kendisine C iliştirilmiş olsun “her C ile nitelenen”in kastedildiğini belirtmektedir.⁶² Râzî, *el-Mûlahhas, Lübâbü'l-İşârât* ve *Şerhu Uyûni'l-hikme*'de ise İbn Sînâ'nın bu konuda kullandığı “her C ile nitelenen” ve “her kendisine C denilen” ifadelerini kullanmayı tercih etmez. Râzî bu eserlerinde C ile yalnızca hakikati C olan ya da C olmakla nitelenenlerin değil, ister hakikati C olsun isterse de C olmakla nitelensin “kendisine C denilmesi doğru olan şey”in kastedildiği kanaatindedir.⁶³ Ancak Râzî'nin bu tercihi, İbn Sînâ'ya yönelik bir eleştiri mahiyetinde değildir. Zira İbn Sînâ'nın “her C”nin, “C olmakla nitelenen her şey” olduğu yönündeki açıklaması doğru olmakla birlikte sadece C olmakla nitelenen şeyleri kapsayıp hakikati C olanları dışarıda bıraktığını ihsas etmesi nedeniyle anlamda karışıklığa sebep olması muhtemeldir. Sâvî'nin de bu nedenle İbn Sînâ'nın bir diğer kullanımı olan “kendisine C denilen”i tercih ettiği düşünülebilir.⁶⁴

Râzî'nin bu konuda Sâvî gibi “kendisine C denilen”i tercih etmemesinin nedeni ise, “C olduğuna hükmedilen şey” ifadesinin hiçbir zamansal ve dış dünyada var oluşla ilgili bir ima taşıması olmalıdır. Nitekim bu ifade, bu makalede hakikî önermeler bağlamında yer verdiğimiz, Râzî'nin hakikî önermenin öznesinin fertlerine dair yaptığı “dış dünyada var olması durumunda kendisine C denilmesi doğru olan” tanımlamasının bir parçasıdır. Râzî bu

59 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27a.

60 Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, 141; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27a.

61 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27a.

62 Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, 1/200.

63 Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, 141; a.mlf., *Lübâbü'l-İşârât ve't-tenbîhât*, 41-42; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27a. İbn Sînâ ve Sâvî de bu ifadeyi başka bağlamlarda kullanmaktadırlar; örneğin bk. İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, 190; Sâvî, *el-Besâir*, 194. Bununla birlikte Râzî de zaman zaman “C ile nitelenen” ve “kendisine C denilen” ifadelerini kullanmaktadır. bk. Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, 161.

64 Sâvî, *el-Besâir*, 201.

ifadeyle, hakikî önermelerin öznelere sadece dış dünyada bir zamanda C olanlar olmadığını göstermeyi amaçlamaktadır. İbn Sînâ'nın bu konuda tercih ettiği “C olmakla nitelenen” ve “kendisine C denilen” ifadelerinin ise zamansal ima taşıdıkları aşikârdır. Nitekim İbn Sînâ, örneğin “Filanca kişi hareketlidir” önermesinin anlamını açıklarken “nitelenmiş (*mevsûf*), nitelenir (*yûsafu*)” ve “nitelendi (*vusife*)” gibi lafızları kullanmaksızın “kendisi için bilfiil hareket olan (*lehu'l-hareke*)” ifadesini kullanmasının sebebinin, bu sıfatın, vakit bildirmeksizin mutlak olarak öznenin zatına yüklenmesi istendiğinde vakit bildiren lafızların kullanılmasının nahoşluğu olduğunu söylemektedir. Bu bakımdan “hareketli” sözünün özne olması durumunda da aynı şekilde İbn Sînâ'ya göre “her hareketli” sözünün anlamının, “her akılda bilfiil hareketli olmakla *nitelenen*” olmasıyla “her akılda bilfiil kendisi için ‘hareket’ olan” olması arasında fark vardır.⁶⁵ Görünen o ki Râzî, İbn Sînâ'nın bu görüşü doğrultusunda *vaz* ‘ akdinde hiçbir zamansal anlam taşımayan “kendisine C denilmesi doğru olan şey” ifadesini kullanmayı tercih etmektedir. Bu nedenle Râzî'nin bu ifadesi kendisinden sonraki İbn Sînâcî İslam mantıkçıların çoğu tarafından da kabul görmüştür.⁶⁶

4. Özne Bakımından Kipler

İbn Sînâ'nın tümel önermenin öznesine dair bahsettiği özelliklerden son ikisi ise öznenin niteliğinin öznenin zatı ile ilişkisi hakkındadır. Bunlardan ilki, örneğin “Her C B'dir” şeklinde ifade edilen tümel olumlu bir önermede “her C” ile, C ile ister sürekli isterse de süreksiz olarak nitelensin, C ile nitelenen her bir şeyin kastedildiğidir.⁶⁷ İbn Sînâ'nın bu görüşünün tam olarak anlaşılabilmesi için kendisinin yüklemleme akdinin niteliği hakkındaki düşünceleri bağlamında şekillenen genel mutlak ve modal önerme anlayışı üzerinde durulması gerekmektedir. İbn Sînâ'ya göre genel mutlak önermeler, kendilerinde kipin yani yüklemleme akdinin niteliğine delalet eden lafzın bulunmadığı önermelerdir ve maddeleri bakımından mutlak ve şartlı zorunlu önermelere muhtemeldirler. Bu bakımdan tümel genel mutlak önermeler süreklilik ya da süreksizlik ifade edebilirler. Örneğin “Her insan nefes alır” önermesi, ondan süreksiz zorunluluk ifade eden kipin (*bi'l-intișâr*) çıkarılmasıyla elde edilmiş genel mutlak bir önermedir ve süreksiz zorunluluk ifade etmektedir. Bu nedenle İbn Sînâ genel mutlak önermeleri, zorunluluğu ya da sürekliliği ya da bunun dışında herhangi bir vakitte olduğu ya da mümkün olduğu belirtilmeksizin sadece hükmün bildirildiği önermeler olarak tanımlamıştır.⁶⁸ İbn Sînâ'ya göre yüklemleme akdinin niteliği bağlamında şekillenen genel mutlak önermenin bu

65 İbn Sînâ, *el-Muhtasarü'l-evsat*, 101. Râzî'de bu açıklama için bk. Râzî, *Şerhu'l-İșârât ve't-tenbihât*, 1/201-202. İbn Sînâ'nın bu açıklamasının benzeri 14. yüzyılın en önemli Latin mantıkçılarından olan Jean Buridan (öf. 1358) tarafından da yapılmıştır. bk. Riccardo Strobino - Paul Thom, “Modal Mantık”, *Ortaçağ'da Mantık El Kitabı*, ed. C. Dutilh Novaes - Stephen Read (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 355-357. Thom'un bu doğrultuda İbn Sînâ ve Buridan'ın önerme ve kıyasa dair görüşleri arasındaki paralellige işaret ettiği açıklamaları için bk. Thom, *Medieval Modal Systems*, 170 vd.

66 Örneğin bk. Hünecî, *Keşfü'l-esrâr*, 82-84; Kutbüddin er-Râzî, *Tahrîr*, 190-192.

67 İbn Sînâ, *el-Muhtasarü'l-evsat*, 100, 108.

68 İbn Sînâ, *el-İșârât ve't-tenbihât*, 180.

yorumu aynıyla *vaz* ' akdi için de geçerlidir. O bu doğrultuda örneğin “her beyaz” sözünün anlamının, “her beyaz olmakla sürekli olarak nitelenen” değil, “sürekli olarak ya da süreksiz olarak beyaz olmakla nitelenen her bir” olduğunu ifade etmektedir. Zira ona göre mutlak anlamda alınan “beyaz”, “bir zamanda beyaz”dan ve “sürekli olarak beyaz”dan daha geneldir ve ikisini de kapsamaktadır.⁶⁹ İbn Sînâ'nın izahı incelendiğinde ona göre tümel bir önermede öznenin mutlak olarak ele alındığı söylenebilir.

İbn Sînâ bu konuya dair görüşlerine esas olarak yer verdiği *el-Muhtasarü'l-evsat* ve *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta bu bağlamda süreklilik ve süreksizlik üzerinden açıklamada bulunmuş olsa da örneğin *en-Necât*'ta bu bağlamda süreklilik-süreksizlik yerine zorunlu olma-zorunlu olmayıp varlıksal (*vücûdî*) olma ayrımını kullanmıştır.⁷⁰ Yine İbn Sînâ *eş-Şifâ: el-Burhân*'da süreklilik ve süreksizliğin yanı sıra diğer kipler üzerinden de bu konuda açıklamada bulunmakta ve burada *eş-Şifâ: el-Kıyâs* kitabında “Her C zorunlu olarak B'dir” önermesinde “her C” ile ister sürekli olarak ister zorunlu olarak ister bir zamanda ister zorunlu olmayan vücûdî kipiyle nitelensin, C olmakla nitelenen her şeyin kastedildiğini ifade etmektedir.⁷¹ Râzî'nin bu konudaki tutumu da bu nedenle ikilik göstermektedir. Zira Râzî *Şerhu'l-İşârât ve Lübbü'l-İşârât*'ta İbn Sînâ'nın genel tavrına paralel olarak “her C” sözüyle sadece “her sürekli olarak C olmakla nitelenmiş olan” değil, bundan daha genel olarak “her ister sürekli olarak isterse sürekli olmayarak onunla nitelenmiş” anlamının kastedildiğini; bu bakımdan “hareket eden” sözüyle “sürekli olarak hareket eden” değil, “ister sürekli olarak ister olmayarak ‘hareket eden’ şeklinde nitelenmiş olanlar”ın kastedildiğini ifade etmektedir.⁷²

Öte yandan Râzî, *el-Mülâhhas*'ta “her C” ifadesiyle yalnızca sürekli olarak C olan ya da süreksiz olarak C olanın değil her iki anlamı da içerecek şekilde C olanların kastedildiğini ifade etmekle birlikte yine aynı yerde, “her C” sözüyle “zorunlu olarak veya zorunlu olmayarak ya da sürekli olarak veya sürekli olmayarak her C olan”ın kastedildiğini kaydetmektedir.⁷³ Râzî'nin burada konuyla ilgili açıklamalarına “zorunlu olma ve zorunlu olmama” anlamlarını dâhil etmesinin temelde sebebinin, ona göre mantık kitaplarında “zorunlu” lafzının “bazen kaçınılmaz (*lâ büdde minhu*)” bazen de “sürekli” için kullanıldığı, bunun da önermelerin parçaları ve çelişikleri bağlamında karışıklığa yol açtığı yönündeki tespiti olduğu da düşünülebilir.⁷⁴ Râzî bu nedenle modal önermelere dair açıklamalarında bu hususa dikkat etmekte, İbn Sînâ'nın modal önermeleri süreklilik bakımından açıklamasının yaratacağı problemleri ortadan kaldıracak şekilde mutlak ve modal önermelere dair yorumlarında süreklilikle zorunluluğu ayıracak bir yaklaşım benimsemektedir. Bu nedenle o, “her C”nin hem süreklilik ve süreksizliğe hem de zorunlu olmaya ve zorunlu olmamaya muhtemel olduğunu vurgulayarak bu iki kavram arasındaki farka işaret etmektedir.

69 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 20-21.

70 İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât*, 62.

71 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: II. Analitikler*, 69.

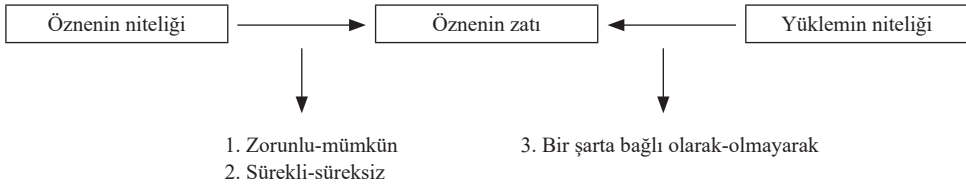
72 Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât*, 1/200-201; a.mlf., *Lübübü'l-İşârât ve't-tenbihât*, 41.

73 Râzî, *Mantuku'l-Mülâhhas*, 141-142.

74 Râzî, *Mantuku'l-Mülâhhas*, 150.

Râzî *Şerhu Uyûni 'l-hikme*'de ise yüklemnin öznenin zatı için sübûtunun yani yüklemleme aktinin niteliği hakkında söz konusu olan tüm kiplerin aynı şekilde öznenin kendisiyle özne yapıldığı nitelik için de söz konusu olduğunu ve “her C” sözüyle “sürekli olarak, sürekli olmayarak, bir zamana bağlı olarak, bir şarta bağlı olarak kendisine C denilmesi doğru olan şey” anlamlarının hepsini kapsayacak şekilde “kendisine C denilmesi doğru olan şey”in kastedildiğini kaydetmektedir.⁷⁵ Râzî'nin buradaki “bir şarta bağlı olarak C olan” sözü, ilk bakışta onun burada nitelik bakımından zorunluluğu ve nitelik bakımından sürekliliği kastettiğini düşündürse de o, *er-Risâle fi 'l-mantık*'ta, diğer kiplerin özne için söz konusu olduğunu ancak nitelik şartı bakımından süreklilik ve zorunluluğun özne bakımından kiplerde söz konusu olmadığını belirtmektedir. Çünkü nitelik şartı bakımından zorunlu ve nitelik şartı bakımından sürekli önermelerde, yüklemnin zorunluluğunun ve sürekliliğinin şartı olan bir niteliğin zikredilmesi gerekmektedir. Ancak *vaz* ' akdi söz konusu olduğunda öznenin niteliğinin yanı sıra bu niteliği zorunlu ya da sürekli kılacak başka bir niteliğin var olması mümkün değildir. Bu nedenle genel şartlı, özel şartlı, genel örfî ve özel örfî kipleri, özne bakımından söz konusu olan kiplerden değildir.⁷⁶ Bu bakımdan Râzî'nin bu hususu *Şerhu Uyûni 'l-hikme*'de görmezden geldiği ya da onun burada “bir şarta bağlı olarak C olan” ile vaktî ya da münteşir önermelerde olduğu gibi zaman şartına bağlı zorunluluğu kastettiği düşünülebilir. Bununla birlikte Râzî'nin *Şerhu Uyûni 'l-hikme*'de yüklemnin öznenin zatı için sübûtu hakkında söz konusu olan tüm kiplerin aynı şekilde öznenin kendisiyle özne yapıldığı nitelik için de söz konusu olduğu yönündeki ifadesi, bu bağlamda ilk seçeneğin daha muhtemel olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak Râzî'nin bu yorumları yüklemli bir önerme hakkında söz konusu olan iki akd türünden hareketle şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 7
Yüklemli Önermelerde Yüklemleme (3)

Diğer yandan Râzî'ye göre öznenin niteliğinin öznenin zatına yüklenmesinin niteliğine delalet eden kipler öznenin birer parçası olarak kabul edilmektedirler. Bu bakımdan önermelerin mutlak ya da modal olmasında kriter, öznenin niteliğinin öznenin zatına yüklenmesinin niteliğinin, yani *vaz* ' aktinin niteliğinin önermede lafzen zikredilip zikredilmemesi değil, yüklemnin özne sübûtunun niteliğine delalet eden lafzın önermede lafzen bulunup bulunmamasıdır.

75 Râzî, *Şerhu Uyûni 'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27a-27b.

76 Râzî, “er-Risâletü 'l-mantikiyye”, *Logic in 6th/12th Century Iran*, nşr. Gholamreza Dadkhah - Asadollah Fellâhî, (Tehran: Iranian Institute of Philosophy, 2018), 454.

Modal önermelerin türüne de yüklemün öznede sübütunun niteliğine delalet eden lafız delalet etmektedir.⁷⁷ Buna paralel olarak bir önermede öznenin kendisiyle özne olduğu niteliğin genel mutlak olması nedeniyle bu önermenin kipinin de genel mutlak olması gerektiği söylenemez. Zira bu iki kip birbirinden bağımsızdır ve örneğin genel mutlak olmakla birlikte özneleri zorunluluk, süreklilik ve süreksizlik kipleriyle nitelenen “C niteliğiyle zorunlu olarak nitelenmiş olan her şey B’dir”, “C niteliğiyle zorunlu olmaksızın sürekli olarak nitelenmiş olan her şey B’dir” ve “C niteliğiyle süreksizlik şartıyla birlikte nitelenmiş olan her şey B’dir” önermelerinden söz edilebilir. Dolayısıyla, birbirinden farklı olabilen bu iki tür kipin bileşkesinden ortaya çok sayıda önerme çıkmaktadır.⁷⁸

5. Öznenin Niteliğiyle Zatı Arasındaki İlişkinin Bilfilliği

İbn Sînâ’nın, tümel önermelerde öznenin niteliğinin öznenin zatı ile ilişkisi ile ilgili olarak açıkladığı ikinci özellik ise öznenin niteliğiyle zatı arasındaki ilişkinin bilfiil olduğuna dairdir. İbn Sînâ *eş-Şifâ: el-Kıyâs*’ta öznenin zatına yüklenen sıfatın imkân sıfatı olmadığını yani bu yüklemlenin imkân değil bilfiil gerçekleşmeyi ifade ettiğini kaydetmektedir. Buna göre “her beyaz” denildiğinde bu sözle, “her beyaz olması mümkün olan” değil, “ister belirsiz ya da belirli bir vakitte isterse de bilfiil olduktan sonra sürekli olarak her bilfiil beyaz olmakla nitelenen” şeyin kastedildiğini ifade etmektedir.⁷⁹ İbn Sînâ *Muhtasarı’l-evsat*’ta da “Her B A’dır” önermesinde “her B” ile akılda kendisine B denilen ve B ile nitelenen her bir şeyin kastedildiğini, bunun ise bilkuve değil bilfiil olduğunu kaydetmektedir. Zira İbn Sînâ’ya göre bilkuve olan şey gerçek anlamda (*bi’l-hakika*) mevcut değildir. Bunun nedeni örneğin bilkuve hareketli olan şeyin gerçek anlamda hareketli olmamasıdır. Dolayısıyla “her B” sözü, “akılda bilfiil B olmakla nitelenenlerden her biri” anlamındadır.⁸⁰ Râzî de *Şerhu Uyûni’l-hikme*’de İbn Sînâ’nın bu görüşüne yer vermekte ve İbn Sînâ’nın “her C” sözü hakkında her C ile nitelenen şeyin bir vakitte bile olsa “bilfiil C olma” şartı olduğunu, bu şartı taşımayanların C olduğu yönünde hüküm verilemeyeceğini söylediğini aktarmaktadır.⁸¹ O bu konuda İbn Sînâ’ya paralel düşünmekte ve bilkuve olanın mevcut olmaması nedeniyle “her C” sözüyle bilkuve C olanların değil bilfiil C olanların kastedildiğini kaydetmektedir.⁸²

Bu konu, İbn Sînâ’nın hakikî önerme anlayışına göre “her C” sözüyle “dış dünyada bulunsun ya da bulunmasın, aklın C olduğunu varsaydığı her şey”in kastedildiğini söylerken tam olarak ne demek istediğinin anlaşılması açısından da son derece önemlidir. Zira İbn Sînâ’nın bu açıklamasının, onun “her C” sözüyle bilfiil ya da bilkuve C’leri kastettiği şeklinde yorumlanması muhtemeldir. Ancak İbn Sînâ’nın açıklamaları, ona göre bu yorumun doğru

77 Râzî, *Mantıku’l-Mülâhhas*, 141-142.

78 Râzî, *Şerhu Uyûni’l-hikme* (Atıf Efendi, 1592), 27b.

79 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 21.

80 İbn Sînâ, *el-Muhtasarı’l-evsat*, 100.

81 Râzî, *Şerhu Uyûni’l-hikme* (Atıf Efendi, 1592), 27b.

82 Râzî, *Şerhu’l-İşârât ve’l-tenbîhât*, 1/201; a.mlf., *Lübâbü’l-İşârât ve’l-tenbîhât*, 42.

olmadığını göstermektedir. Zira İbn Sînâ'ya göre hakikî-haricî ayrımı, bilkuvvelik-bilfiillik ayrımına tekabül etmemekte ve hakikî bir önermede ister zihnî ister haricî olsun, bir ferдин C ile nitelenmesi için en az bir kere bilfiil C olması gerekmektedir.⁸³

Öte yandan İbn Sînâ⁸⁴ ve Râzî, Fârâbî'ye göre “her C” sözünde C olmanın bilfiil gerçekleşmesinin şart olmadığını, onun açısından bu sözün anlamının “her C ile nitelenmesi mümkün olan”,⁸⁵ “her C olması imkânsız olmayan” olduğunu kaydetmektedir.⁸⁶ Râzî Fârâbî'nin bu iddiasının lafzî bir özellik taşıdığını belirtmektedir. Zira “her C” diyen biri onunla istediğini kastedebilir, fakat dil buna karşı direnir ve buna imkân vermez. Örneğin tüm zamanlarda siyahlıktan yoksun bir zatın “siyah” niteliğiyle nitelenmesi mümkün olsa bile bu zata “siyah” denilemez.⁸⁷ Râzî, Fârâbî'nin bu görüşü tercih etmesinin sebebini, onun kıyas anlayışından hareketle izah etmektedir. Râzî'ye göre Fârâbî, bu görüşü iki mümkün öncülden bir kıyasın meydana gelmesini sağlamak için tercih etmiştir. Örneğin “Her C'nin B olması mümkündür, her B'nin A olması mümkündür, dolayısıyla her C'nin A olması mümkündür” kıyası Fârâbî'ye göre tam bir kıyastır. Çünkü bu kıyasta küçük öncül, küçük terimin orta terimle nitelenmesinin mümkün olduğuna; büyük öncül de orta terimin büyük terimle nitelenmesinin mümkün olduğuna delalet eder. Bu kıyasın öncüllerinin öznelinin “her mümkün B” ve “her mümkün C” olarak kabul edilmesi hâlinde ise bu iki öncül arasında ortak olan orta terim elde edilir ve bu kıyas, “orta terimle nitelenmesi mümkün olan her şeyin büyük terimle nitelenmesinin mümkün olduğu” anlamına gelir.⁸⁸

83 Nitekim Sâvî de bu hususa işaret edecek şekilde, burada zikredilen bilfiil olma şartı ile yalnızca dış dünyada bilfiil varlığını kastedilmediğini; bu şartla, ister dış dünyada bilfiil olsun ister zihinde olsun bilfiil olanlara işaret edildiğini vurgulamaktadır. bk. Sâvî, *el-Besâir*, 202. Sâvî'nin “zihinde bilfiillik” açıklaması, İbn Sînâ'nın hakikî önermelerle kastının, *yalnızca zihinde bile olsa* bilfiil C olanlar olduğunu göstermektedir. Bu nedenle İbn Sînâ'nın “zihnin varsayımına göre C” açıklamasının ikincil literatürde sıklıkla “mümkün C” şeklinde yorumlandığının, bu yorumların ancak bu imkânın, öznenin zatının dış dünyada bulunma imkânı olarak yorumlanması hâlinde doğru olduğunun, İbn Sînâ'ya göre zihinde öznenin zatının, öznenin niteliğiyle bilfiil nitelenmesi gerektiğinin altının çizilmesi gerekmektedir. Bu yöndeki açıklamalardan biri için bk. Thom, *Medieval Modal Systems*, 66. Yine bu bakımdan İbn Sînâ'nın yer verdiği bu ayrım, felsefe tarihindeki “aktüalizm-possibilizm (*actualism - possibilism*)” ayrımından da ayrılmaktadır. Konuya dair bk. Christopher Menzel, “The Possibilism-Actualism Debate”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 10 Aralık 2022).

84 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 85. İbn Sînâ burada açık bir şekilde Fârâbî'nin ismini zikretmemekte, bunun yerine “sonra gelenlerden değerli biri (*el-fâzil mine'l-müteahhirîn*)” sıfatını kullanmaktadır. İbn Sînâ'nın burada Fârâbî'yi kastettiğini Râzî ve Tûsî'nin bu konudaki açıklamalarından anlamaktayız. bk. Râzî, *Mantuku'l-Mülâhhas*, 142; a.mlf., *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27b; Nasiruddin et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, nşr. Süleyman Dünyâ (Beyrut: Müessesetü'n-Nu'mân, 1992), 1/282. İbn Sînâ'nın bu kullanımı için ayrıca bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 148. İbn Sînâ'nın bu ifadesine dair bir analiz için bk. Tony Street, “The Eminent Later Scholar” in *Avicenna's Book of the Syllogism*, *Arabic Sciences and Philosophy* 11 (2001).

85 Râzî, *Mantuku'l-Mülâhhas*, 142.

86 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27b. el-Âmidî'nin Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşlerini mukayese ettiği risalesi için bk. Muhammed el-Âmidî, *Risâle fî beyâni'n-nizâ' beyne İbn Sînâ ve'l-Fârâbî fî ittisâfi'l-mevzû'*, nşr. Asad Q. Ahmed, “Systematic Growth in Sustained Error: A Case Study in the Dynamism of Post-Classical Islamic Scholasticism”, *The Islamic Scholarly Tradition*, ed. Asad Q. Ahmed vd. (Leiden - Boston: Brill, 2011), 372-377.

87 Râzî, *Mantuku'l-Mülâhhas*, 142.

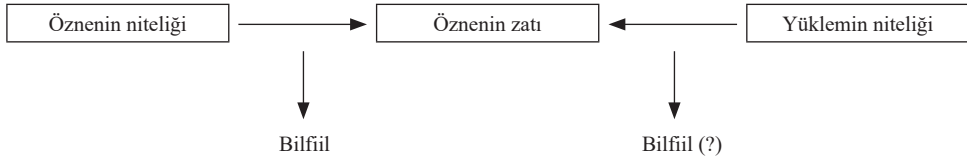
88 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme* (Atf Efendi, 1592), 27b. Fârâbî'nin muhtemelen modal kıyasları içeren *Kitâbü'l-*

Her [mümkün] C'nin B olması mümkündür.
 Her [mümkün] B'nin A olması mümkündür.
 ∴ Her [mümkün] C'nin A olması mümkündür.

Her [bilfiil] C'nin B olması mümkündür.
 Her [bilfiil] B'nin A olması mümkündür.
 ∴ -

Ancak Râzî'ye göre iki mümkün öncülden oluşan kıyasın, Fârâbî'nin yaptığı gibi açıklanması mümkün değildir. Bununla birlikte Râzî, bu tür kıyasların başka bir yolla yorumlanabileceği kanaatinde dir.⁸⁹ Nitekim İbn Sînâ da *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta Fârâbî'nin bu kıyas yorumunu eleştirmektedir.⁹⁰ Görünen o ki İbn Sînâ ve Fârâbî arasındaki bu bağlamdaki görüş farklılığı, mümkün önerme yorumlarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan bu noktada İbn Sînâ'ya göre *vaz* ' akdiyle ilgili söz konusu bilfiil olma özelliğinin, yüklemleme akdinin bu yöndeki özelliğinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı, bir başka deyişle, bilfiil yüklemleme ifade eden mutlak ve şartlı zorunlu önermelerin yanı sıra mümkün önermelerin de bilfiillik ifade edip etmediği hususunun üzerinde durulması gerekmektedir. Ancak konunun, İbn Sînâ ve Râzî'nin mümkün önermeler ve mümkün öncüllü kıyaslara dair görüşlerinin bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi durumunda açıklığa kavuşacak olması nedeniyle bu problemi, İbn Sînâ ve Râzî'de mümkün önermeler ve mümkün öncüllü kıyasları inceleyeceğimiz müstakil bir çalışmada ele almak ve burada konunun sınırlarını aşmamak adına şimdilik erteliyoruz.

Tablo 8
 Yüklemlî Önermelerde Yüklemlleme (4)

Sonuç

İbn Sînâ'ya göre “Her C B’dir” tümel olumlu önermesindeki “her C”, (2) ister dış dünyada bulunsun ister bulunmasın, (4) sürekli ya da süreksiz olarak, (5) bilfiil (3) C olan ya da C ile

Kıyâs'nın elimizde olmaması nedeniyle kendisine atfedilen bu görüşün teyit edilmesi şimdilik mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Hodges, Fârâbî'nin, mümkün kıyasların bilim için faydasız olduğu yönündeki Galen'in (öl. 216) görüşünü eleştirdiğini ve Fârâbî'nin, mümkün önermelerin tıp, tarım, denizcilik gibi bütün pratik bilimlerde faydalı olduğu kanaatinde olduğunu aktarır. Fârâbî'nin bu kanaati, onun mümkün öncüller içeren kıyaslara kendi kıyas teorisinde yer verdiğini akla getirmektedir. bk. Wilfred Hodges - Therese-Anne Druart, “al-Farabi's Philosophy of Logic and Language”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 08 Ağustos 2021).

89 Râzî, *Şerhu Uyûni 'l-hikme* (Atıf Efendi, 1592), 27b-28a. Râzî bu bağlamda bu tür modal önermelere dair daha fazla açıklamada bulunmazken diğer yandan o, *el-Mülâhhas*'ta modal kıyaslar bahsinde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bu konudaki farklı iki tutumuna yer vermekte ve İbn Sînâ'nın görüşünü tercih ettiğini kaydetmektedir. bk. Râzî, *Mantıku 'l-Mülâhhas*, 287-288.

90 İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 85-87.

nitelenen (1) her bir şey anlamına gelmektedir. Bu makalede ilk defa İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu ve Râzî'nin açıklama ve katkılarıyla büyük oranda son hâlini alan tümel önermenin öznesinin bu beş özelliği incelenmiştir. Tümel önermenin öznesine dair bu özellikler incelendiğinde onların en temelde İbn Sînâ'nın yüklemleme teorisi, hakikî önerme anlayışı ve mutlak ve modal önerme yorumuna dayandığı görülmektedir. (1) İbn Sînâ bu bağlamda ilk olarak tümel olumlu önermelerin, öznenin niteliğinin gönderimde bulunduğu fertler bütününe ya da tümel olması bakımından öznenin niteliğine yüklem yüklediği anlamında değil, öznenin niteliğinin gönderimde bulunduğu fertlerin her birine yüklem ayrı ayrı yüklediği anlamında olduğunu ifade etmektedir. (2) Ardından İbn Sînâ, tümel önermelerde öznenin niteliğinin gönderimde bulunduğu fertlerin sadece dış dünyada bulunan fertler olmadığını öne sürmektedir. İbn Sînâ'nın bu bağlamdaki yorumları, onun genel mutlak ve modal önerme anlayışının merkezinde yer alan hakikî önerme teorisinin özeti ve neticesi mahiyetindedir.

İbn Sînâ'nın önerme anlayışına göre tümel ve tikel her yüklemli önermede biri öznenin niteliğiyle öznenin zatının, diğeri ise yüklem niteliğiyle öznenin zatının ilişkisi olmak üzere iki ilişki söz konusudur. İbn Sînâ, düz döndürme ve kıyas anlayışının bir sonucu olarak önermelerde bu iki ilişki arasında paralellik kurmaktadır. (3) Bu bakımdan yüklem öznenin zatına yüklenmesinin iki türü olan muvâtaat ve iştikâk yüklemlemeleri, öznenin niteliği ile öznenin zatı arasındaki ilişkinin de türleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre nasıl ki bir önermede yüklem, öznenin zatının o olduğu ya da onunla nitelendiği şey olabiliyorsa öznenin niteliği de öznenin zatının o olduğu ya da onunla nitelendiği şey olabilir. (4) Diğer yandan İbn Sînâ'nın kendine özgü genel mutlak önerme yorumuna göre genel mutlak bir önermenin, yüklem sürekli ya da süreksiz olarak özneye yüklediği ya da ondan olumsuzlandığı anlamlarının ikisine de muhtemel olması nedeniyle ona göre aynı özellik öznenin niteliğiyle öznenin zatı arasındaki ilişki hakkında da geçerlidir. (5) İbn Sînâ bu bağlamda son olarak öznenin niteliğiyle öznenin zatı arasındaki ilişkinin en az bir kere bilfiil olması gerektiğini öne sürmektedir. Ancak İbn Sînâ'nın bu açıklamasını yüklemleme akdine dayandırmak, araştırmanın bu safhasında mümkün değildir.

Râzî ise gerek İbn Sînâ'nın eserlerine yazdığı şerhlerde gerek telif eserlerinde İbn Sînâ'nın bu konudaki açıklamalarına çeşitli yönlerden katkı sağlamıştır. Râzî'nin bu konudaki en büyük katkısının, önermeyle ilgili diğer hususlarda da olduğu gibi İbn Sînâ'nın konuyla ilgili görüşlerinin izahı ve detaylandırılması şeklinde karşımıza çıktığı söylenebilir. Bununla birlikte Râzî, İbn Sînâ'nın içerik bakımından yer vermekle birlikte özel bir isimle isimlendirmede, öznesi hakikî anlamda alınan ve öznesi haricî anlamda alınan önermeleri sırasıyla "hakikî" ve "haricî" önerme olarak isimlendirerek sonraki literatürün istikametini de belirlemiştir. Dahası Râzî, İbn Sînâ'dan farklı olarak tümel önermenin öznesine dair bu yorumları İbn Sînâ gibi yalnızca hakikî önermelerle sınırlamamış, önermelerin öznelinin hakikî ya da haricî anlamda alınabileceğini belirttikten sonra hakikî ve haricî önermelere dair müstakil izahlar geliştirmiştir. Ancak bu bir İbn Sînâ eleştirisi değildir zira İbn Sînâ, her ne kadar tümel önermenin öznesine

dair açıklamaları bağlamında tümel önermelerle hakikî önermeleri kastettiğini belirtse de çelişki ve düz döndürme konularında haricî önermelere de başvurmuştur. Bununla birlikte Râzî, “her C” ifadesinde C ile İbn Sînâ gibi “C ile nitelenen” ya da “kendisine C denilen” yerine herhangi bir zamansal anlam içermeyen “kendisine C denilmesi doğru olan şey” ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Onun bu konudaki ilham kaynağının yine İbn Sînâ’nın bu meseleye dair başka bir bağlamdaki görüşleri olduğu söylenebilir. Bu nedenle Râzî sonrası İbn Sînâcı mantıkçılar da büyük oranda bu konuda Râzî’yi takip etmiş görünmektedirler. Bu noktada son olarak, İbn Sînâ’nın bu konuya esas olarak yer verdiği kitaplarında öznenin niteliğiyle zatı arasındaki ilişkinin sürekli ya da süreksiz olabileceğini ifade etmesine binaen Râzî’nin, İbn Sînâ’nın farklı bağlamlardaki açıklamalarını da göz önünde bulundurarak bu ilişkinin zorunlu, zorunlu olmayan ya da bir zamana bağlı da olabileceğini ifade ettiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu bakımdan o, nitelik bakımından zorunluluk ve nitelik bakımından süreklilik dışındaki yüklem bakımından geçerli olan kiplerin, öznenin niteliğiyle zatı arasında da söz konusu olduğunu söyleyerek İbn Sînâ’nın bu konudaki açıklamalarına katkı sağlamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Adamson, Peter - Benevich, Fedor. “Fakhr al-Din al-Razi”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim 5 Şubat 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/al-din-al-razi/>
- Ahmed, Asad Q. “Interpreting Avicenna: Urmawi/Tahtani and the Later Logical Tradition on Propositions”. *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale* 21 (2010), 315-342.
- Ahmed, Asad Q. “Systematic Growth in Sustained Error: A Case Study in the Dynamism of Post-Classical Islamic Scholasticism”. *The Islamic Scholarly Tradition*, ed. Asad Q. Ahmed vd., 343-378. Leiden - Boston: Brill, 2011. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004194359.i-386.84>
- Âmidî, Muhammed. *Risâle fi beyâni ‘n-nizâ’ beyne İbn Sînâ ve ‘l-Fârâbî fi ittisâfi ‘l-mevzû’*. nşr. Asad Q. Ahmed. “Systematic Growth in Sustained Error: A Case Study in the Dynamism of Post-Classical Islamic Scholasticism”. *The Islamic Scholarly Tradition*, ed. Asad Q. Ahmed vd. 372-377. Leiden - Boston: Brill, 2011.
- Aristoteles. *Birinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Cornford, Francis Macdonald. *Platon’un Kozmolojisi Timaios Çevirisi ve Açıklaması*. çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- Derin, Necmi. “Önermedeki Zât-Unvân (Vasıf) Ayrımının Bilgi Açısından Önemi”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 99-114.

- Gutas, Dimitri. *Avicenna and the Aristotelian Tradition*. Leiden - Boston: Brill, 2014.
- Hodges, Wilfred. "Remarks on al-Fārābī's Missing Modal Logic and Its Effect on Ibn Sînâ". *Eshare: an Iranian Journal of Philosophy* 1/3 (2019), 39-73.
- Hodges, Wilfred - Druart, Therese-Anne. "al-Farabi's Philosophy of Logic and Language". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim 8 Ağustos 2021. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/al-farabi-logic/>
- Hünecî, Efdalüddin. *Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr*. nşr. Khaled el-Rouayheb. Tahran: Müessesesi-i Peşûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İnan, 1389 ş.
- İbn Rüşd. *Makâlât fi'l-mantık ve'l-ilmî't-tabîi*. nşr. Cemaleddin Alevî. ed-Dâru'l-Beyza: Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1983.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât. Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât* içinde. mlf. Fahreddin er-Râzî. nşr. Ali Rızâ Necefzâde. Tahran: Encümen-i Âsâr, 1384 ş.
- İbn Sînâ. *el-Muhtasarü'l-evsat fi'l-mantık*. nşr. Seyyid Mahmûd Yûsuf Sâni. Tahran: Iranian Institute of Philosophy, 1396 ş.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: el-Kiyâs*. nşr. Saîd Zâyed. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1965.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'n-Neçât fi'l-hikmeti'l-mantikiyye ve't-tabîiyye ve'l-ilâhiyye*. nşr. Mâcîc Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1985.
- İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: II. Analitikler*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Mantûğa Giriş*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. *Mantiku'l-meşrikiyyin ve'l-kasîdetü'l-müzdevece fi'l-mantık*. Kum: Mektebetü Âyetullahi'l-Uzmâ el-Mer'âşî en-Necefî, 1405 h.
- Karaismail, Fatma. *Fahreddin er-Râzî'nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Karâmelekî, A. Ferâmerz. "et-Ta'likât". *Mantuku'l-Mûlahhas*. mlf. Fahreddin er-Râzî. 357-449. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmam Sâdik, 1381 ş.
- Korkmaz, Hasan. *Fahreddin Râzî'nin Zihni Varlık Anlayışı: el-Mebâhisü'l-meşrikiyye ve el-Mûlahhas Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Menzel, Christopher. "The Possibilism-Actualism Debate". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim 10 Aralık 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/possibilism-actualism/>
- Râzî, Fahreddin. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîiyyât*. nşr. M. Mu'tasım el-Bağdadî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.
- Râzî, Fahreddin. "er-Risâletü'l-mantikiyye". *Logic in 6th/12th Century Iran*. nşr. Gholamreza Dadkhah - Asadollah Fellâhî. 429-478. Tehran: Iranian Institute of Philosophy, 2018.
- Râzî, Fahreddin. *Lübâbü'l-İşârât ve't-tenbîhât*. nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddin. *Mantuku'l-Mûlahhas*. nşr. A. Ferâmerz Karâmelekî - Âdîne Asgarinejad. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmam Sâdik, 1381 ş.
- Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. nşr. Ali Rızâ Necefzâde. 2 Cilt. Tahran: Encümen-i Âsâr, 1384 ş.
- Râzî, Fahreddin. *Şerhu Uyûni'l-hikme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atf Efendi, 1592, 1a-198a.
- Râzî, Kutbüddin. *Tahrîru'l-kavâ'idi'l-mantikiyye fi şerhi'r-Risâleti'ş-şemsiyye*. Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 2014.

- Rouayheb, Khaled. *İslam Mantığının Gelişimi: 1200-1800*. çev. Yusuf Daşdemir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Sâvî, Sehlân. *el-Besâiru'n-nasiriyye fi ilmi'l-mantık*. nşr. Hasan el-Merâğî. Tahran: Müessesetü's-Sâdiku't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1390 ş.
- Street, Tony. "Al-'Allāma al-Ḥillī (d. 1325) and the Early Reception of Katibī's Shamsīya: Notes towards a Study of the Dynamics of Post-Avicennan Logical Commentary". *Oriens* 44 (2016), 267-300. <http://dx.doi.org/10.1163/18778372-04403004>
- Street, Tony. "Afdal al-Dīn al-Khūnajī (d. 1248) on the Conversion of Modal Propositions". *Oriens* 42 (2014), 454-513. <https://doi.org/10.1163/18778372-04203006>
- Street, Tony. "Appendix: Readings of the Subject Term". *Arabic Sciences and Philosophy* 20 (2010), 119-124. <https://dx.doi.org/10.1017/s0957423909990117>
- Street, Tony. "Mantık". çev. M. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Peter Adamson - Richard C. Taylor. 273-292. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Street, Tony. "'The Eminent Later Scholar' in Avicenna's Book of the Syllogism". *Arabic Sciences and Philosophy* 11 (2001), 205-218. doi: 10.1017/s0957423901001096
- Thom, Paul. "Abharī on the Logic of Conjunctive Terms". *Arabic Sciences and Philosophy* 20 (2010), 105-117. doi: 10.1017/s0957423909990105
- Thom, Paul. *Medieval Modal Systems: Problems and Concepts*. London - New York: Routledge, 2017.
- Thom, Paul. "Necessity in Avicenna and the Arabic Tradition". *Logical Modalities From Aristotle to Carnap*. ed. Max Cresswell - Edwin Mares - Adriane Rini. 91-112. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Toshiharu, Nigo. "The Development of Modal Theory in Medieval Islamic Philosophy, From Ibn Sīnā to Naşīr al-Dīn al-Ṭūsī". *Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan* 40/1 (1997), 103-123.
- Tūsī, Nasiruddin. *Şerhu'l-İşârât*. nşr. Süleyman Dünyâ. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'n-Nu'mân, 1992.

